

“TALIHSIZ ÇERKESLERE İNGİLİZ PEKSİMETİ”: İNGİLİZ ARŞİV BELGELERİNDE BÜYÜK ÇERKES GÖÇÜ (ŞUBAT 1864-MAYIS 1865)

Dr. Nazan Çiçek
Ankara Üniversitesi
Siyasal Bilgiler Fakültesi

Özet

Bu çalışma Rusya'nın on dokuzuncu yüzyılda Kafkaslar'daki ilerleyişinin bir sonucu olarak ortaya çıkan ve 1864-1865 yılları arasında yüzbinlerce Çerkes'i Osmanlı ülkesine savuran “Büyük Çerkes Göçü”nü, konuya ilişkin İngiliz arşiv belgelerine dayanarak ve “Şark Meselesi” çerçevesine yerleştirerek ele almaktadır. Büyük Çerkes Göçü “Şark Meselesi”nin ifadesini bulduğu alanlardan biridir ve İngiliz ve Rus imparatorluklarının on dokuzuncu yüzyıl boyunca Doğu Akdeniz’de hegemonya kurma mücadelesi içinde birbirlerine karşı yürüttükleri rekabetin dinamiklerini yansıtan bir niteliğe sahiptir. Tam da aynı nedenle Osmanlı Devleti’nin Çerkes göçü dolayısıyla ifadesini bulan finansal, yönetsel ve hatta diplomatik yetersizlikleri aslında imparatorluğun 19. yüzyıl boyunca Batılı Büyük Devletlerin nüfuz mücadelesine konu olmasına yani “Şark Meselesi”nin nesnesi ve eylem alanı haline gelmesine neden olan yapısal problemlerinin de bir ifadesidir. Bu bağlamda elinizdeki çalışma bir yandan bir sürgünün trajik hikâyesine öte yandan da bu sürgünün “Şark Meselesi”nin reel-politiği çerçevesinde ne anlama geldiğine ilişkin bir anlatı olarak okunmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Çerkesler, Osmanlı, Kafkas göçü, Rusya, Şark meselesi.

“Biscuits for the Distressed Circassians”: *The Great Circassian Immigration in British Archival Documents (February 1864-May 1865)*

Abstract

This article examines the “Great Circassian Immigration” from the Caucasus to the Ottoman Empire between the years of 1864 and 1865 by delving into the British archival documents on the subject and narrates it within the framework of the “Eastern Question.” The “Great Circassian Immigration” which was engendered by the Russian invasion of the North Caucasus and caused hundreds of thousands of Circassian refugees to seek a new life in the Ottoman Sultan’s dominions was, in fact, a salient feature of the “Eastern Question” and mirrored the dynamics of intense rivalry between Great Britain and Russia over the control of the East Mediterranean. The unequal and interest-based treatment that characterized the Russian and British attitudes towards the Ottoman Empire during the nineteenth century manifested itself in the process of the “Great Circassian Immigration.” Likewise the Porte’s ineptitude in handling the immigration as the host country reflected the Ottoman Empire’s structural weakness that led it to become the object of the “Eastern Question” in the first place. This study, hence, aims to narrate the tragic story of an exile/immigration in the mid-nineteenth century with a special reference to the world-historical conditions labelled as the “Eastern Question” that fashioned it.

Keywords: Circassians, Ottoman, Caucasian immigration, Russia, Eastern question.

“Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti”: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)

Giriş

Batılı literatürde “Şark Meselesi” olarak anılan ve on dokuzuncu yüzyılın başından yirminci yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan dönemde çeşitli biçimlerde ifadesini bulan olgu, Osmanlı, İngiliz ve Rus imparatorluklarının binlerce diplomatik belgede adlarının yanyana zikredilmesine, onlarca barış ve uzlaştırma konferansında aynı müzakere masasına oturmasına ve bir çok savaşta aynı ya da karşıt cephelerde vuruşmasına yol açtı. Her ne kadar “Şark Meselesi”ne Fransa, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Prusya (daha sonra Almanya), Piemonte (daha sonra İtalya) gibi diğer bazı batılı güçler ve Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılarak kurulan Yunanistan, Sırbistan gibi ulus devletler değişen düzeylerde etkinlik gösteren özneler olarak dahil olmuşlarsa da; Viktorya çağı İngiliz entellektüellerinin zihinsel süreçlerine damgasını vuran *Radikalizm*’in “Büyük Komplö” (*Great Conspiracy*) tezlerinden beslenen ve on dokuzuncu yüzyılda çok popüler olmuş bir ifadeyle söyleyecek olursak, aslında “Doğuda Oynanan Büyük Oyun”da (*Great Game in the East*) başrolleri Osmanlı, İngiliz ve Rus imparatorlukları paylaşmıştı.¹ “Şark Meselesi” tamlamasının bizatihi kendisinden çıkarsanabileceği gibi, “Şark Meselesi”

1 On dokuzuncu yüzyıl İngiliz Radikalizminin “dış politikayı yönetici elitlerin büyük komploları” olarak gören nosyonları ve entelektüel çevrelerde bu nosyonların “Şark Meselesi”nin dinamiklerinin ve Rusya’nın Osmanlı ve İngiltere karşısındaki pozisyonunun açıklanması için kullanılmasına ilişkin bkz. (Newsome, 1997: 104-105).

özelinde Osmanlı İmparatorluğu tarafından temsil edilen Doğu'yu, bir sorun olarak adlandıran, tanımlayan ve söylemsel olarak "sorunsallaştırır"² Batı idi. Yine "Şark Meselesi" özelinde İngiltere (ve onun on dokuzuncu yüzyıldaki gönülsüz müttefiki Fransa) ile Rusya tarafından temsil edilmekte olan Batı için "Şark Meselesi", en özet ifadeyle, "şu Türkleri (ya da şu Türklerle) ne yapmalı?" sorusuna aranan cevaptı.³ Türkler reformlar yoluyla Batılılaş(tırıl)malı, "uygarlaş(tırıl)malı" ve hatta mümkünse Hıristiyanlaş(tırıl)malı mıydılar yoksa mevcut "barbarlıkları", "geri kalmışlıkları" ve Müslümanlıkları içinde kaçınılmaz olan bir yok oluşa sürüklenmelerine seyirci mi kalınmalıydı? Osmanlı İmparatorluğu desteklenmeli, korunup kollanmalı, çözülüp dağılması en azından belli bir süreliğine engellenmeli miydi yoksa kaderine mi terk edilmeliydi? Bu sorular aslında İngiltere ve Rusya'daki politik karar vericilerin kafalarını meşgul eden daha makro düzeydeki soruların türevi olarak ortaya çıktılar: Osmanlı İmparatorluğu'nun her an gerçekleşebileceği düşünülen çöküşünün bölgede yaratacağı iktidar boşluğunu kim dolduracak, Doğu Akdeniz'de kim hegemonik güç haline gelecek, Viyana Kongresi sonrası ortaya çıkan kırılğan Avrupa Güçler Dengesi ve Avrupa Uyumu kimin lehine ve kimlerin aleyhine bozulacaktı? Merkantilizmin rehberliğinde giderek daha hegemonik hale gelen İngiliz kapitalizminin, Hindistan başta olmak üzere Doğu Akdeniz'den erişim sağlanabilecek sömürgelerini kaybetmeyi ya da daha açık bir deyişle Rusya'ya kaptırmayı asla göze alamayacağı bir tarihsel konjonktürde Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığının devamı İngiltere için yeni bir anlam kazandı. Üstelik Roma-Bizans uygarlığından miras aldığı *provizyonist* ekonomi anlayışı ile Osmanlı İmparatorluğu, "dünyanın atölyesi, tersanesi ve bankası" (Briggs, 1955: 10). haline gelmiş olan İngiltere için, kitlesel üretim mallarını, koruyucu gümrük duvarlarının engellemesi olmaksızın satabileceği, gerektiğinde finans-kapital transferinde bulunabileceği bu bakımdan da kontrol altında tutulmasında büyük fayda bulunan bir cazibe merkezi oluşturuyordu. Fakat İngiltere'yi Doğu Akdeniz ve Osmanlı İmparatorluğu konusunda kıskanç davranmaya iten bütün sebepler Rusya'nın

2 Burada "sorunsallaştırma" kavramını Foucault'cu anlamda yani bir davranış ya da varoluş biçiminin belli bir söylemle eklemlendirilmesi, o söylem tarafından üretilen kavramlar evreni içinde kavramsallaştırılması ve doğru ve yanlış oyununa sokularak bir düşünce nesnesi olarak kurulması anlamında kullanıyorum. Elbette Edward Said'in Foucault'nun "sorunsallaştırma" kavramından beslenen Oryantalizm tezleri de bu bağlamda akılda tutulmalıdır.

3 1850'de yayınlanan ve "Şark Meselesi"nin dönemin Batı dünyasında kurgulanışına ve algılanışına ayna tutan anonim bir eser "What to do with the Turk?" (Bu Türkleri Ne Yapmalı?) sorusuyla açılmaktaydı. Bkz. (Anonymous, 1850).

bölgeye ilişkin planları açısından Rusya için de aynı ölçüde kıskançlık sebebiydi ve en yalın ifadeyle bu iki imparatorluğun bölgedeki çıkarları en azından on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğine değin antagonist bir nitelik arz etmekteydi. Bu çerçevede İngiltere, “evrensel bir Rus krallığı” kurma motivasyonu ile hareket ettiğine (Kohn, 1955: 17) ve Yakın Doğu’daki İngiliz çıkarlarına açık bir tehdit oluşturduğuna inandığı Rusya’nın Osmanlı egemenlik alanına yönelik saldırılarına karşı Osmanlı İmparatorluğu’nu tahkim etme stratejisini bir devlet politikası olarak benimsedi. Böylece “Osmanlı’nın siyasi bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün korunması” biçiminde ifadesini bulan ve daha sonraları İngiltere’nin “Şark Meselesi”ne dair geleneksel politikası olarak adlandırılacak olan Palmerstonizm, İngiliz dış politikasının kırmızı çizgilerinden biri olarak hem *Tory*’ler hem de *Whig*’ler tarafından bir yüzyıla yakın uygulandı. İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu’nun hayatta kalması konusundaki kararlılığını Kırım Savaşı’nda Rusya’ya karşı Osmanlı ile birlikte savaşarak ispatladı. Savaşın önlenebileceğini düşündüğü durumlarda ise baskı, tehdit ve psikolojik şiddet de dahil olmak üzere her türlü diplomatik ve siyasi yöntemi kullanarak Osmanlı ile Rusya’yı karşı karşıya getiren sorunun yuvarlak masada çözülebilmesi için müdahalede bulundu. Öte yandan etnik, dinsel, dilsel ve kültürel olarak son derece parçalı bir görünüm arz eden Osmanlı tebasının en azından belli ölçülerde iç bütünlüğünü koruyabilmesi için geleneksel Osmanlı yönetim ve siyaset felsefesinde bir liberalleşme sağlamak, gerek Sultan’ın tebasıyla olan ilişkilerinde gerekse Saray ve Bab-ı Âli arası ilişkilerde modern devlet⁴ normlarını asgari düzeyde uygulanır kılmak, yani Osmanlı devletinin altyapısal iktidarını güçlendirmek için yerel yönetici elitler ile zaman zaman baskıcı formlara da bürünen bir “işbirliği”ne gitti. Palmerstonizmin kurucusu ve zamanın İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston’un dediği gibi “bir imparatorluk, bir ağaç ya da bina değildi(r) ki hiç bir parçası değişmeden kalsın ve ömrünü tamamladığında yıkılıp gitsin. Kurumlarının ve kurallarının *değişen dünya koşullarına* (abç) uyum sağlaması koşuluyla bir imparatorluğu sonsuza değin sağlam ve dinç tutmak mümkündür(r).”⁵ Dönemin İngiliz basınında

4 Burada sözü geçen “altyapısal iktidar” ve “modern devlet” kavramları Michael Mann’ın “The Autonomous Power of the State, Its Origins, Mechanisms and Results”, *Archives Européennes de Sociologie*, 25 (1984), s. 185-213’te kullandığı anlamda anlaşılmalıdır. En özet ifadeyle Mann modern devleti altyapısal iktidarı olan devlet olarak tanımlamakta ve altyapısal iktidarın devletin sivil topluma nüfuz edebilme kapasitesi anlamına geldiğini ileri sürmektedir.

5 Palmerston’dan Beauvale’ye (Private-Özel Yazışma), 25 Ağustos 1839, F. S. Rodkey, “Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey 1830-41, Part II”, *The Journal of Modern History*, II(2), 1930 içinde, s. 202.

Palmerstonizmle eş anlamlı olarak kullanılan bir ifadeye başvurarak söyleyecek olursa, İngiltere'nin Türk'ü kurtarma (*saving the Turk*) projesi işte bu anahatlar üzerinde işliyordu ve Osmanlı'yı serbest ticarete açmaktan gayrimüslimlerin memuriyete alınma ve askere gitme haklarına kavuşturulmasına, asi Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya gözdağı vermekten Slav-Ortodoks Eflak ve Boğdan'ın birleşmesine karşı çıkmaya, Osmanlı devletini Avrupa para piyasalarıyla tanıştırmaktan Yunanistan'ı Girit isyanından desteğini çekmeye "ikna" etmeye, Kırım Savaşı'nda savaşmaktan Ayestefanos Antlaşmasını bozmaya kadar bir dizi olayı içine alıyordu. Bir "Şark Meselesi" tarihçisinin söylediği gibi "Şark Meselesi bir dans ise dansedilecek müziği çalan İngiltere idi" (Rautsi, 1993: 12).

Bu çalışma Rusya'nın on dokuzuncu yüzyılda Kafkaslar'daki ilerleyişinin bir sonucu olarak ortaya çıkan ve 1864-1866 yılları arasında yüzbinlerce Çerkesi Osmanlı ülkesine savuran "Büyük Çerkes Göçü"nü yukarıda anahatları çizilen "Şark Meselesi" çerçevesine yerleştirerek ele almaktadır. Bu bağlamda bir yandan, 1864 yılının Şubat ayından itibaren söz konusu göç dalgasının Osmanlı'nın Karadeniz sahillerindeki yerleşim birimlerine sürüklediği Çerkeslerin, geldikleri bu yeni "vatanda" yani Müslümanların Halifesi'nin ülkesinde nasıl karşılandıkları ve nelerle karşılaştıkları anlatılmaktadır. Aynı zamanda Bab-ı Âli'nin Çerkes göçünün yarattığı sorunların çözümünde nasıl yalnız ve yetersiz kaldığı ve İngiltere'nin son ana kadar insani yardım bile yapmaktan imtina ettiği Çerkesleri yakın gelecekte Doğu Anadolu'ya sıçramasını muhtemel gördüğü Rus saldırganlığı karşısında Doğu Akdeniz'deki stratejik çıkarlarını koruyacak bir bariyer olarak nasıl işlevselleştirmeye çalıştığı tartışılmaktadır. Bir diğer deyişle bu çalışma bir yandan bir sürgünün trajik hikâyesine, öte yandan da bu sürgünün "Şark Meselesi"nin reel-politiği çerçevesinde ne anlama geldiğine ilişkin bir anlatıdır ve İngiltere'nin Trabzon, Samsun, Bursa, Larnaka ve Kerç gibi şehirlerdeki konsolosluklarının ve İstanbul ve St.Petersburg'daki elçiliklerinin İngiliz Dışişleri Bakanlığı ile Şubat 1864 - Mayıs 1865 tarihleri arasında yaptıkları orijinal yazışma belgelerinin analizine dayanmaktadır. Anlatı içerisinde Osmanlı, İngiliz ve Rus imparatorluklarını Çerkes göçü özelinde yanyana ya da karşı karşıya getiren durumlar "Şark Meselesi"nin dinamiklerine referanslarla açıklanmaktadır.

Çerkesler, Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ve İngiltere

Osmanlı İmparatorluğu için İran'la olan mücadelesinde her zaman stratejik önemi haiz olmuş olan Güney Kafkasya'nın aksine, Kuzey Kafkasya, Küçük Kaynarca (1774) Antlaşması'na gelinceye kadar Osmanlılar için

neredeyse hiç bir dönemde ilgi odağı olmamıştı. Kırım ve Kuban'ın bu antlaşmayla Rusya'ya verilmesi⁶ Kuzey Kafkasya yani Batı Çerkezistan olarak bilinen bölgeyi Osmanlı'nın Rusya karşısındaki birincil savunma hattına, dolayısıyla da ilgilenilmesi gereken bir coğrafyaya dönüştürdü. Bu doğrultuda Osmanlı İmparatorluğu bölgedeki savunma mevzilerini güçlendirmeye ve Çerkesler⁷ arasında Osmanlı sempatisi ve taraftarlığını arttıracaklarını düşündüğü propaganda faaliyetleri yürütmeye girişti. Diğer yandan da Çerkeslerle yapılan ticaretin daha etkin ve kesintisiz biçimde sürdürülmesi için gerekli tedbirler alındı.

Rusya'nın Kafkasya'da ilerleyişinin ve bu ilerleyiş karşısında Çerkes direnişinin başladığı 1830'lu yıllarda Osmanlı İmparatorluğu da uzun zamandan beri olmadığı kadar çok sorunla boğuşmaktaydı. 1804'deki Sırp isyanı ile açılan, 1812'deki Rus savaşı, 1821'deki Mora isyanı ve Osmanlı ve Mısır donanmalarının İngiliz, Fransız ve Rus birleşik kuvvetlerince 1827'de Navarin'de yakılması ile devam eden 19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu için aydınlık günler vaad etmekten uzaktı. Navarin baskınından sadece bir yıl önce Sultan II. Mahmud, Yunan isyanını beş yıl boyunca bastıramamış olan Yeniçeri ordusunu kırıma uğratmış, böylece düzenli ve iyi örgütlenmiş bir kara ordusundan mahrum kalan Osmanlı devleti Navarin olayı ile de donanmasız ve tümüyle savunmasız bir hale düşmüştü. Görünürdeki gerekçesi Yunan bağımsızlığının Osmanlı devleti tarafından resmen tanınmasının sağlanması olan fakat aslında Rusya'nın Balkanlardaki nüfuz arttırma mücadelesinin bir parçası olarak hayata geçirilmiş bulunan 1828-1829 Rus savaşına Osmanlı devleti ordusuz ve donanmasız, dolayısıyla umutsuz bir şekilde dahil olmuştu. Başka bir deyişle savaşmaksızın Yunan bağımsızlığını kabul etmenin imparatorluk içindeki diğer ulusal-etnik grupların ayrılıkçı eğilimlerini körükleyeceği düşünüldüğünden henüz başlamadan kaybedilmiş bir savaşa girilmişti. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşının ardından gelen Edirne Barışı (1829) Rusya karşısında Osmanlı İmparatorluğunun toprak ve prestij kaybına yol açmışsa da Osmanlı'nın Rusya ile olan ilişkilerinde son derece temkinli davranmasına neden olacak asıl olay bir iç meseleden kaynaklanacaktı. 1832'de başlayan Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa isyanını kontrol altına alamayan Sultan II. Mahmud'un Rusya'nın yardım teklifini kabul edip ardından yardımın

6 Çerkeslere göre Osmanlı İmparatorluğu bu antlaşmayla aslında hiç bir zaman kendi egemenliği altında olmamış yani kendisine ait olmayan toprakları Rusya'ya vermişti ve böyle bir düzenlemenin hiç bir meşruiyeti olamayacağı açıktı.

7 Burada Çerkes sözcüğü Kuzey Kafkasya'nın yerli halkını oluşturan kabilelerin ve klanların çoğunu içine alan bir insan grubunu tanımlamak için bir tür şemsiye terim olarak kullanılmaktadır.

karşılığı olarak Hünkâr İskeleyi Antlaşmasını (1833) imzalaması tarihinde ilk defa İstanbul'a hem de Osmanlı sultanının davetiyle giren Rusya'yı imparatorluk üzerindeki en prestijli güç haline getirdi. Zaten bu antlaşmanın İngiliz Dışişleri'nde yarattığı bomba etkisi kısa bir süre sonra "Şark Meselesi"nin yeni bir dönemece girmesine yol açacak ve Osmanlı tarihinde Tanzimat dönemi olarak bilinen reorganizasyon sürecinin başlamasında bir katalizör olarak devreye girecektir.

Böylesi bir konjonktürde Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzey Kafkasya'daki Rus ilerleyişi ve Çerkeslerle girilen çatışmalar karşısında Rusya'yı protesto ya da tehdit edip uyaracak ve Çerkes davasına sahip çıkacak şekilde aktif bir politika izlemesini beklemek mümkün görünmüyordu. Osmanlı İmparatorluğu "Şark Meselesi"nin çizdiği çerçevede adım adım Avrupalı büyük devletlerin üzerinde rekabet edip güçlerini deneyebilecekleri bir müdahale ve mücadele alanı haline gelirken kendi içine kapanmakta ve özellikle Rusya'ya karşı "dostane ilişkiler" çerçevesinin dışına taşabilecek herhangi bir tavır içine girmemeye özen göstermekteydi.

Rusya, Kuzey Kafkasyanın yerli halkı olan Çerkesleri dize getirilmesi ve bir an önce Rus egemenliğine tabi kılınması gereken başıboş ve ilkel bir topluluk olarak görüyor ve Çerkeslere karşı yürütülen savaşın Rusya'nın bir iç meselesi olduğunu ileri sürüyordu. Rusların Batı Çerkezistan'ı "dize getirme" politikasının aktif olarak yaşama geçirilmeye başlandığı dönemde İngiltere, Viyana Kongresi'nde (1815) ana hatları çizilmiş olan ve İngiltere'nin bayraktarlığını yaptığı serbest ticaret ile Metternich'in ülke sınırlarının ihlal edilmemesine ilişkin ilkelerinin uzlaştırılmasının bir ürünü olan Avrupa Uyumu ve Avrupa'da güç dengesinin korunması siyasasının Rusya tarafından pek de isteklice yürütülmeyeceğini çoktan anlamış bulunmaktaydı. Rusya'nın Yakın Doğu'da hegemonya kurma çabalarının bölgedeki İngiliz ticari ve siyasi çıkarlarını tehdit ettiğine inanan İngiliz Dışişleri, daha sonraları İngiltere'nin "Şark Meselesi"ne dair geleneksel politikası olarak adlandırılacak olan Palmerstonizm'i yani "Osmanlı İmparatorluğunun siyasi bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü koruma ve Rusya karşısında Osmanlı İmparatorluğunu tahkim etme" stratejisini izliyorsa da; ne Çerkesler ne de Kuzey Kafkasya Boğazların egemenliğini ve dolayısıyla Doğu Akdeniz'e ve Hindistan sömürgelerine açılan kapıların anahtarını elinde tutan Türkler ve Osmanlı İmparatorluğu kadar İngiliz Dışişleri'nin öncelikli gündemi haline gelemeyeceklerdi. Her ne kadar İngiliz diplomatik servisinin kimi "Rusofobik" mensupları ve bir grup entelijansiya Çerkes davasına sahip çıkmış, İngiliz kamuoyunu Çerkeslere destek vermeye ikna etmek için uğraşmış ve belli ölçülerde başarılı olmuşlarsa da Kuzey Kafkasya'daki Rus ilerleyişi karşısında İngiliz devleti hep mesafeli bir duruş sergileyecek ve Rusya ile bu konuda açıktan bir çatışma

içine girmekten kaçınacaktır. İngiltere'nin Çerkes meselesine doğrudan müdahil olması ancak büyük göçün Osmanlı ülkesinde yarattığı kaos ve göçmenlerin Doğu Anadolu'da Rusya'ya karşı bir tampon şeridi oluşturacak şekilde koloniler halinde iskân edilmesi bağlamında ortaya çıkabilecektir.

Çerkesler ise yaklaşık 35 yıl sürecek olan direnişleri boyunca hep Osmanlı'nın, ama özellikle de “Şark Meselesi”nin baş aktörü konumundaki İngiltere'nin duruma kendileri lehine doğrudan müdahalede bulunmasını ve Rusya'yı Çerkezistan'ın bağımsızlığını tanımaya “ikna” etmesini bekleyecekler fakat beklenen aktif destek Kırım Savaşı dönemi hariçte tutulmak üzere hiç bir zaman gelmeyecektir. Burada ayrıntılarına girilemeyecek olan ve on yıllar süren Çerkes direnişi, Batı Çerkezistan halklarını Rusya'ya karşı mücadelede belli ölçülerde birleştirmiş olan *müridizm* hareketinin başını çeken efsanevi lider İmam Şamil'in 1859'da Rus kuvvetlerince yakalanmasıyla dramatik şekilde zayıflatılmıştır. 1861'de Çerkes Meclisi'nden bir delegasyon Rus yetkilileriyle ve Çar II. Alexander ile görüşmelerde bulunmuş ve Çar bu görüşmelerde dağlarda yaşayan Çerkeslere bir ay içerisinde ya daha kolay kontrol edilebilir olan Kuban bölgesindeki düzlüklere yerleşmeyi kabul etmek ya da Osmanlı İmparatorluğu'na doğru geri dönmek üzere yola çıkmak şeklinde iki seçenek sunmuştur. Aradan geçen üç yıl boyunca Çerkesler bu dayatmayı diplomatik ve askeri yollardan aşmanın yollarını aramışlarsa da sonuçta Ruslar Çerkes direnişini kırmayı başarmış ve Çar'ın kardeşi Grand Duke Mikhail 21 Mayıs 1864'de Çar'ın taleplerini tekrarlayarak Çerkeslere eğer bir ay içinde dağlardaki yerleşim alanlarını terkedip gösterilen mevkilerde yerleşmezlerse Osmanlı İmparatorluğuna göç etmek zorunda olduklarını, bu ultimato uymayanların savaş esiri muamelesi görececeklerini bildirmiştir. İşte Çerkeslerin yüzbinlerce kişilik büyük kabileler halinde kara ve deniz yoluyla aylar sürecek bir yolculuk sonunda Osmanlı İmparatorluğu topraklarına göç etmesi serüveni böylece başlamıştır.⁸

Yeni Vatanda İlk Duraklar: Trabzon ve Samsun

Trabzon'daki İngiliz Konsolosu Stevens, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord John Russell'a yazdığı 19 Şubat 1864 tarihli raporda⁹ Trabzon'a “akın akın

8 Aslında Osmanlı ülkesine Çerkes göçü 1829 Edirne Antlaşması'ndan sonra başlamış ve 1860'larda ivme kazanmıştır. Fakat sayıları yüzbinlerle ifade edilen Çerkes kabilelerinin toplu göçünün başlaması 1864 yılına denk düşmektedir.

9 Public Record Office (Bundan sonra PRO) [İngiliz Devlet Arşivleri], Foreign Office (Bundan sonra FO) [Dışişleri Bakanlığı] 97/ 424, Stevens'dan Russell'a, Şubat 19, 1864.

gelmekte olan Çerkes göçmenlerin” halk sağlığı açısından son derece ciddi bir sorun arzitmeye başladıklarını ve Bab-ı Âli’ye duruma derhal el koyması için telkinde bulunulması gerektiğini yalın ama ürkütücü bir üslupla bildiriyordu: “Geçtiğimiz üç gün boyunca üç bin civarında Çerkes şehrimize varmış bulunuyor. Bunların yüzlercesi hastalıktan ve açlıktan ölmek üzere... Trabzon Valisi Emin Paşa bu talihsiz insanların içinde buldukları koşulları iyileştirebilmek için elinden geleni yapıyorsa da onun elindeki imkânların da son derece kısıtlı olduğu görülüyor.” Stevens salgın hastalıkların özellikle de tifonun hem Çerkesler hem de Trabzon’un yerli halkı arasında korkunç bir hızla yayılmakta olduğunu, şehirdeki üç Avrupalı doktordan Fransız olanının o gün tifodan öldüğünü ve Emin Paşa’nın maiyetinde çalışan pek çok görevlinin Çerkeslerle temasta buldukları için ya ağır hasta ya da hayatını kaybetmiş bulunduğunu anlattıktan sonra “Osmanlı idari memurları arasında sıklıkla görülmekte olan yiyicilik ve sahteciliğin” Çerkes meselesinin çözümünü de zora soktuğunu ileri sürüyordu. Buna göre Bab-ı Âli bir süre önce Trabzon’a Çerkes göçmenlere verilmek üzere eski askeri kıyafetler ve bir kısım ilaçlar yollamış, bunlardan ilki epey işe yaramışsa da ikincisinin hiç bir faydası görülmemişti. Çünkü, “ilaçların sağlanması ve gönderilmesi işini yapanlar her zaman olduğu gibi hükümetin değil kendilerinin çıkarlarını önde tuttuklarından o sırada en çok gereksinim duyulan ucuz ve basit ilaçlar yerine komisyon bedeli elbette hükümet bütçesinden karşılanmak üzere son derece pahalı ve Avrupa’dan ithal ama mevcut salgınla mücadelede işlevsiz ilaçlar göndermişler”di. Stevens’in raporu Trabzon şehrinin Çerkes göçleri sonrası aldığı görünüme dair son derece karanlık bir tablo çizmekteydi. Mezarlıklarda ölüleri defnedecek yer bulunamıyor, şehrin içme suyu ihtiyacını karşılayan ana su kaynağında yüzen Çerkes cesetleri bulunduğu için temiz su bulmakta güçlük çekiliyor, sokaklar pislikten geçilmiyor, erzak ve yakıt giderek tükeniyor, tüm bunlar da salgın hastalıkların yayılmasında önemli rol oynuyordu.

Stevens, “ulaşılabilir en güvenilir ve sağlıklı bilgilere göre” ibaresini eklemeyi ihmal etmeyerek Aralık 1863’den raporun yazıldığı 19 Şubat 1864’e değin Trabzon’da ölenlerin sayısının 3500’ü bulunduğunu endişeli ifadelerle bildirmekteydi. Bunlardan “3000’i Çerkes göçmeni, 470’i Türk, 36’sı Rum, 17’si Ermeni, 9’u Katolik ve 6’sı Avrupa’lı” idi.

İstanbul’daki İngiliz elçisi Bulwer’in Dışişleri Bakanı Lord John Russell’a gönderdiği 12 Nisan 1864 tarihli rapor,¹⁰ Konsolos Stevens’in yazdıklarının üzerinden iki ay geçmiş olmasına rağmen Çerkes göçünün yarattığı sorunların çözümünde hemen hiç yol katedilemeyip tersine daha

10 PRO, FO 97/424, Bulwer’dan Russell’a, Nisan 12, 1864.

keskin bir dönemece girildiğini açıkça ortaya koymaktaydı. Bulwer'e göre Ruslar'ın Çerkezistan'da devam eden ilerleyişi ve Çerkeslerin maruz kaldığı kötü muamele nedeniyle neredeyse bütün Çerkes ülkesi boşalmıştı. Geçen zaman içinde 25 bin Çerkes göçmen Trabzon'a ulaşmıştı, halen karşı kıyıda kalanlar ise küçük teknelerle hayatlarını riske atarak Osmanlı topraklarına varmaya çalışmaktaydılar. Bulwer bir yandan "Çerkeslerin Ruslar'dan kaçmak için giriştikleri tehlikeli yolculuğun insanlık için utanç verici bir manzara oluşturduğu"na işaret ederken öte yandan da "kentsel bir yaşam tarzına alışkın olmayan bu insan kitlelerinin göçünün vardıkları yerdeki kamu sağlığını ve huzuru ciddi şekilde tehdit etmekte" olduğunu altını çizmekteydi. Bulwer, Çerkes göçünün başkentteki hükümet ve saray çevrelerinde yarattığı kaygı ve tedirginliği de yansıtan satırlarında "Bab-ı Âli'nin bir yandan Çerkes göçmenleri Trabzon'dan alıp imparatorluğun farklı bölgelerine yerleştirmek için şehre gemiler göndermeye hazırlandığını, diğer yandan da İstanbul'daki Rus elçisiyle müzakerelerde bulunarak "Rus hükümetini, doğdukları toprakları kahramanca savunmuş olan Çerkeslerin vatanlarını daha insani koşullarda terkedebilmeleri için gerekli tedbirleri almaya ikna etmeye çalıştığını" haber vermekteydi. Bulwer'in sözü geçen raporuna "Çerkeslerin Kraliçe Victoria'ya iletmek üzere verdikleri 29 Şevval 1280/9 Nisan 1864 tarihli dilekçedir" ibaresini taşıyan bir de not iliştilmişti. Kimler tarafından imzalandığına ve İngiliz elçiliğine nasıl sunulduğuna ilişkin herhangi bir bilgi verilmeyen bu dilekçe şöyle demekteydi: "Rusya 80 yılı aşkın bir süredir dünya yaratıldığından beri bizim evimiz ve yurdumuz olan Çerkezistan'ı işgal etmek ve bizleri kendisine tabi kılmak için her türlü gayrimeşru yola başvurmaktadır. O Rusyadır ki, çocuklarımızı, çaresiz kadınlarımızı ve yaşlılarımızı mezbahalık koyunlar gibi kesmekte, kafalarını süngülerle kavun doğrar gibi doğramaktadır. İnsanlık ve medeniyet tarihinde Çerkeslere reva görülen bu zulmün ve baskının bir eşine daha rastlamak mümkün değildir. Bu yüzden bizler, Rusya'nın vahşetine son verebilmek, vatanımızı ve halkımızı kurtarabilmek için insanlığın ve adaletin yılmaz savunucusu olan İngiliz hükümeti ve halkının çok değerli yardımlarını ve aracılığını talep ediyoruz. Eğer bu türden bir yardım mümkün olmayacaksa o zaman da Rus mezalimi altında inleyen çocuklarımızın ve kadınlarımızın güvenli bir yere gönderilmesi için yardım eli uzatılmasını istiyoruz. Ama bu taleplerimizden hiç birisi dikkate alınmaz ve biz Çerkesler dünya yüzeyinden silinirsek bilinsin ki kâinatın yaratıcısının huzurunda dahi biz gaspedilen haklarımızı aramaktan vazgeçmeyeğiz."¹¹

11 Her ne kadar dilekçenin sahipleri belirtilmemişse de bunun 1830'lardan başlayıp Rus-Çerkes savaşı sona erinceye değin Osmanlı ve İngiliz makamlarına

İngiliz elçisi Bulwer yukarıdaki raporunu Londra'ya gönderdikten kısa bir süre sonra Trabzon konsolosu Stevens'tan yeni ve öncekilerden daha fazla endişe verici bir rapor alacaktı.¹² 15 Nisan 1864 tarihinde kaleme alınmış olan raporda Stevens, İstanbul'daki amirine Trabzon'da işlerin hızla kötüye gittiğini ve sonuçları kestirilemeyecek kadar büyük bir felaketin kapıda olduğunu bildirmekteydi. Stevens'a göre Ruslar'ın nisan ayının dördünde Vardan'a girmesinin ve oradaki Çerkes kabilelerine mensup 100 bin civarında insanı sahil şeridine doğru sürmesinin ardından Çerkes sorunu yeni bir boyut kazanmak üzereydi. İngiliz konsolosu, Osmanlı ülkesine göç etmek için karşı sahilde beklemekte olan bu insanların da Trabzon'a intikali halinde (Trabzon'da 127 bin civarında göçmen toplanmış olacağından) şehrin "iflas etmesi"nden korkmaktaydı. Stevens Trabzon'un nüfuzlu ailelerinin Çerkes göçü başladıktan sonra şehri terkettiklerinden, halen evlerinde kalmaya devam eden yerli halkın önemli bir bölümünün salgın hastalıktan kırıldığından ve şehrin temizlenmesi yönünde aylardır bir girişimde bulunulmadığından bahsetmekteydi. Şehirde kalan tek doktor olan Doktor Banozzi salgının önünün alınması için yetersiz kalmaktaydı. Göçmenlerden hastalık bulaşacağı korkusu şehirde ticareti felce uğrattığı gibi buğday ambarları da hızla boşalıyordu. "Aldığımız duyumlara göre" diyordu Stevens, "şehrin sadece yirmi günlük ekmek ihtiyacını karşılayacak kadar un stoku kalmış." Konsolos raporunu sözkonusu 100 bin kişilik yeni Çerkes grubu gelirse Trabzon'un kıtlıkla karşı karşıya kalacağını ve Bab-ı Âli'nin bir an önce radikal tedbirler almak zorunda olduğunu söyleyerek bitiriyordu.

1864 yılının Mayıs ayına gelindiğinde Çerkes meselesinin artık akut bir hal aldığı ve Osmanlı hükümetinin göçün ortaya çıkardığı sorunlarla baş etmekte yetersiz kaldığı bütün açıklığıyla ortaya çıkmıştı. İstanbul'daki İngiliz elçisi Bulwer'in 3 Mayıs 1864'de Dışişleri Bakanı Russell'a yazdığı rapor¹³ bir yandan Bab-ı Âli'nin çaresizliğinin öte yandan da Çerkeslerin içine düştüğü "insanlık dışı" durumun betimlemesini yapmaktaydı. Bu raporda Bulwer'in Çerkeslerden bahsederken adeta Çerkeslerin ünlü İngiliz hamisi ve Çerkes

mütemadiyen dilekçeler yazmış olan Çerkes delegasyonlarının ve İstanbul'da Çerkesler lehine lobcilik yapmakta olan Polonyalı ve Çerkes sürgünlerin işi olduğunu düşünmek mümkün görünüyor. Bu delegasyonlar ve lobcilik faaliyetlerine ilişkin daha ayrıntılı bilgi için bkz: İbrahim Köremzli, *The Place of the Ottoman Empire in the Russo-Circassian War (1830-1864)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2004, s. 21-22.

12 PRO, FO 97/424, Stevens'dan Bulwer'e, Nisan 15, 1864.

13 PRO, FO 97/424, Bulwer'den Russell'a, Mayıs 3, 1864.

bağımsızlığının tutkulu savunucusu David Urquhart¹⁴ konuşuyormuş izlenimini veren ve İngiliz diplomatik belgelerinin mesafeli üslubuyla bağdaşmayan ifadelerle yer verdiği dikkat çekiyordu: “Rus hükümeti, o cesur ve savaşkan ırkın topraklarını tamamen ele geçirmiş bulunuyor. Çerkeslerin bugüne değin uğrunda mücadele ettikleri tek bir şey vardı: vatanlarında özgürce yaşamak! Şimdi ise on yıllardır kahramanca savundukları sahillerde komşu bir imparatorluğa göç edebilmek için bekliyorlar. Evet, Çerkezistan elden gitti, ama en azından Çerkesler kurtarılamaz mı?” Bu sorunun ardından Bulwer, Osmanlı İmparatorluğu’nun Çerkeslere kucak açmasının meselenin çözülmesi anlamına gelmediğini, “İngiliz hükümetinin de çok iyi bildiği gibi” Osmanlı’nın ekonomik gücü ve olanaklarının son derece sınırlı olduğunu, Bab-ı Âli’nin o güne değin yaptığı harcamaların 200 bin Sterlin’i aştığını ve Osmanlı hazinesi için çok büyük fedakârlık gerektiren bu meblağın dahi maalesef Çerkeslerin ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kaldığını anlatmaktaydı. Bulwer’e göre Rusya göçe zorladığı Çerkeslerin masraflarının karşılanmasına katkıda bulunmak için Bab-ı Âli’ye maddi yardım yapmalıydı.

Gerçekten de hem Bulwer hem de Lord John Russell Osmanlı İmparatorluğu’nun nasıl bir malî bunalım içinde olduğunu çok yakından bilmekteydiler. Osmanlı devleti uzun zaman sadık kaldığı yabancı para piyasalarından borçlanmama ilkesini¹⁵ Kırım Savaşı’nın zor günlerinde, İngiliz ve Fransız müttefiklerinin de teşvikiyle terk etmiş ve 1854’de alınan 75 milyon Franklık ilk dış borcu¹⁶ bir dizi yeni borçlanma izlemişti. Yeni ve yüksek faiz

14 David Urquhart hakkında biyografik bilgi için bkz. Gertrude Robinson, *David Urquhart. Some Chapters in the Life of a Victorian Knight-Errant of Justice and Liberty* (Oxford: Basil Blackwell, 1920) ve “Biographic Sketch of Mr. Urquhart from the Conversations-Lexicon”, *The Portfolio*, II, VI, (1844.) Urquhart’ın Çerkes meselesi de dahil olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya’ya dair faaliyetleri için bkz. (Taylor, 1969) ve (Gleason, 1950.)

15 Bu ilkenin terkedilmesi için uğraşan ve İngiliz elçisi Stratford Canning’in de desteğiyle biri 1840’da diğeri de 1851’de olmak üzere iki kez dış borçlanma yapmak için girişimde bulunan Mustafa Reşid Paşa’nın başarısızlığa uğrayan bu faaliyetleri için bkz: (Anderson, 1964: 47-63, burada s.47 ve (Raccagni, 1980: 339-376), burada s. 343. Bu ilkenin sürdürülmesinde ısrar eden “geleneççi” Paşaların tavrına ilişkin bir anekdot için bkz: Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir*, Yayına Hazırlayan C. Baysun, Cilt I, Ankara, TTK Basımevi, 1986, s. 22-23.

16 1854 tarihli ilk dış borcun tahsil edilme ve geri ödenme koşullarına ilişkin belge için bkz: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA) HR. MKT 77/78, 28 Şevval 1270/26 Mayıs 1854.

getirecek pazarlar arayışı içinde olan Avrupa finans kapitali¹⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nun, beklentisinden bile daha kârlı bir yatırım alanı olduğunu farketmekte gecikmemiş ve Bab-ı Âli bir süreliğine de olsa fazla sorun yaşamadan dışarıdan borçlanmayı başarmıştı. Ancak çok geçmeden Osmanlı İmparatorluğu'nun bu borçları olağan vergi gelirleriyle karşılanamayacak büyüklükte bir takım uzun vadeli yatırımları finanse etmek için değil ama kısa vadeli bütçe açıklarını kapatmak ve verimsiz kimi yatırımlarla bazı ihtiyaç dışı tüketimi gerçekleştirmek için almakta olduğu ve daha önce alınmış borçların anapara ve faizlerini ödemek için de yeni borç alma yoluna gittiği anlaşılacaktı.¹⁸ Osmanlı maliyesinin içine düştüğü bu kısır döngü hem Bab-ı Âli'nin Avrupa para piyasalarında borç verecek yatırımcı bulmasını zorlaştırmış hem de giderek yükselen oranlarda faiz ve komisyon bedeli ödemeye razı olmasına yol açmıştı. Çerkes göçünün başlamasından sadece bir kaç yıl önce, 1860'da Lübnan krizi patlak verdiğinde, Fuad Paşa Osmanlı hazinesinin ertelenemez hale gelmiş olan nakit ihtiyacını karşılamak için Londra ve Paris'te Avrupalı bankerlerin kapısını çalıp borç istemiş ve Osmanlı'ya borç vermekte isteksiz davranan bankerleri ikna etmek için "eski dostlar"ından garantörlük yapmalarını boş yere beklemişti. İşte İngiliz elçisi Bulwer o günlerde İngiliz Dışişleri Bakanı Russell'a yazdığı bir raporda Sadrazam Âli Paşa'nın bir süredir kendisine dert yandığını ve eğer acilen borç alınamazsa memur maaşlarının bile ödenemeyeceğini söylediğini bildirmişti. Bulwer, ekonomik kriz yüzünden İstanbul'da da Lübnan'dakine benzer bir karışıklığın çıkmasının an meselesi olduğunu söyleyerek dolaylı şekilde hükümetinden Fuad Paşa'ya borç bulma arayışında yardım edilmesini istemiş, bunun Osmanlı devleti ve onun müttefikleri için en azından şimdilik hayırlı olacağını ima etmişti.¹⁹ İngiliz hükümeti ise "işin sonunu düşünmeksizin" sürekli borçlanan Osmanlı devletine artık bu konuda yardımcı olmayacağını bildirmişti.²⁰ Kısacası bütün mal varlığını Çerkezistan'da bırakarak parasız, aç, çıplak ve hasta bir halde Osmanlı topraklarına sığınan yüzbinlerce Çerkes acil

17 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz: (Thornton, 1965): 99 ve (Raccagni, 1980: 340).

18 Osmanlı Devleti'nin borçlanma serüvenine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz: (Clay, 2000.)

19 PRO, FO 881/2703, Memorandum by Valmisley (Valmisley Raporu), s. 23.

20 PRO, FO 881/956, Papers Relating to the Financial Condition of the Turkish Empire, Printed for the Use of the Foreign Office, April 20, 1861, Document No: 4, Russell'dan Bulwer'e, Eylül 11, 1860. [Osmanlı İmparatorluğu'nun Mali Durumuna İlişkin Belgeler, Dışişleri Bakanlığı'nın Kullanımı için Basılmıştır, 20 Nisan 1861, Belge No: 4, Russell'dan Bulwer'e, 11 Eylül 1860.]

insani yardım ihtiyacı içindeyken Osmanlı maliyesi artan borç yükü ve azalan devlet gelirleri yüzünden idarenin en olağan harcamalarını bile karşılamaktan aciz bir durumdaydı ve Bab-ı Âli ülkenin en verimli vergi kaynaklarını teminat gösterip fahiş miktarlarda faiz oranlarıyla Avrupalı bankerlerden borçlanmaya devam etmekteydi. Bir başka deyişle Osmanlı devleti ve Müslüman Osmanlı tebaası kendi başının çaresine bile bakamazken şimdi bir de Çerkes mültecilerin yaralarını sarmak durumunda kalmıştı.

Bulwer aynı raporda Osmanlı hükümetinin Çerkeslerin bir an önce karınlarının doyurulması için bulduğu “en ucuz yol”un onları çeşitli Türk köyleri arasında her dört Türk ailesine bir Çerkes aile düşecek şekilde taksim etmek olduğunu, ama “zaten acınacak halde olan Türk köylüleri”nin tüm misafirperverliklerine rağmen bir de Çerkeslere bakmasını beklemenin pek akıllıca olmadığını da sözlerine eklemekteydi.

İngiltere'nin St. Petersburg'daki büyükelçisi Napier'in Russell'a gönderdiği 1 Haziran 1864 tarihli rapordan anlaşıldığı üzere Çerkes göçünün Bab-ı Âli'ye yüklediği malî külfetin Rus hükümetince paylaşılması gerektiği konusunda Fransa'nın İstanbul büyükelçisi M. de Moustier de İngiliz meslektaşlarıyla aynı görüşü paylaşmaktaydı. M. de Moustier ile İstanbul'daki Rus büyükelçisi arasında geçen bir görüşmede Fransız diplomat Rus otoritelerinin yüzbinlerce Çerkesin Osmanlı topraklarına göç ettirilmesi sürecinde Bab-ı Âli'yi son derece zora sokan bir tutum içinde bulunmasından şikâyet etmiş ve Rusya'nın Osmanlı hükümetine bir tür tazminat ödemesi ya da para yardımında bulunmasının şart olduğunu sözlerine eklemişti. Ancak Rusya hükümetinin Osmanlı'nın Çerkes göçü nedeniyle yüklenmek durumunda kaldığı mali külfete ilişkin yaklaşımı İngiliz ve Fransız diplomatlarınınkinden bir hayli farklıydı. Rusya'nın İstanbul büyükelçisinin M. de Moustier'e verdiği cevap benzer talepleri St. Petersburg'da Prens Gortchakoff'a ileten Napier'in aldığı cevapla aynıydı: Buna göre Rus hükümetinin Bab-ı Âli'nin masraflarına ortak olması gerektiği düşüncesinin hiç bir mesnedi yoktu. Çerkeslerin göçü herhangi bir zorlama sonucu gerçekleşmemekte, kendi arzularıyla göç eden bu insanları ülkeye kabul etme ve onlara yeni bir yaşam sağlama konusunda Bab-ı Âli son derece istekli davranmakta, dolayısıyla Rusya hükümetinin Osmanlı hükümetinin masraflarına katılma ya da tazminat ödeme gibi bir yükümlülüğü bulunmamaktaydı. Gortchakoff'a göre “Türkler şu anda belli bir masraf yapmak zorunda kalsalar bile Çerkesler sayesinde imparatorluğun Müslüman nüfusunu dikkate değer bir şekilde arttıracaklar”dı. Bu da “şüphesiz Osmanlı ordusuna taze kan sağlayacağından bu işten asıl kârlı çıkan Bab-ı Âli

olacaktı.”²¹ Görüldüğü gibi Rus hükümeti Osmanlı’ya, Çerkeslere yaptığı masrafı ileriye dönük kârlı bir yatırım olarak görmesi gerektiğini söyleyerek bir de iktisat dersi vermeyi ihmal etmiyordu. En az Ruslar kadar iktisat bilen İngilizler ise Gortchakoff’un aksine, “neredeyse hiç bir sınai ve zirai üretkenliği olmayan 150 bin kadar dağlı”nın bakımını üstlenen Osmanlı devletinin bu işten kısa vadede muhakkak zararlı çıkacağına, uzun vadeli kâr ihtimalinin son derece düşük olduğuna, asıl kâr edenin ise Çerkesleri dağlardan söküp attıktan sonra Osmanlı ülkesine göçe zorlayarak hem son derece inatçı bir düşmandan hem de onları vadilere yerleştirmenin getireceği masraftan kurtulmayı başaran Ruslar olduğuna inanıyorlardı.²²

Şark Meselesinin dayatmaları sonucunda Osmanlı’nın gönülsüz müttefiki ve hamisi konumunu benimsemek durumunda kalan İngiltere ile Şark Meselesi sahnesine Osmanlı’nın ezeli düşmanı rolünde çıkan Rusya, Çerkes göçüne dair kâr-zarar hesapları yaparken Çerkeslerin Osmanlı ülkesine akını aralıksız devam etmekteydi. Trabzon’daki İngiliz Konsolosu Stevens’in 19 Mayıs 1864 tarihli raporundan anlaşıldığı üzere Akçakale ve Sarıdere’de yeni kamplar kurulmuş ve buralara 25 bin civarında göçmen yerleştirilmişti. Aynı sıralarda Samsun’a da 40 bin kadar göçmen intikal etmiş ve bu iki liman şehrinde günde ortalama meydana gelen ölüm sayısı üç yüzü bulmuştu. Trabzon’da fırıncılar korkularından dükkânlarını kapatıp şehri terkettiklerinden açlık tehlikesi baş göstermişti. Stevens’a göre Çerkeslerin hepsi “çok fakir, tembel ve temizlik alışkanlıkları gelişmemiş” insanlar oldukları için yaşadıkları kamplarda salgın hastalığın önü alınamamaktaydı. “Çadırlara balık istifi düzeninde yerleştirildikleri için birbirlerine hastalık bulaştırıp duruyorlar, kendilerine Osmanlı idaresince dağıtılan tayını ve giysileri hatta kendi çocuklarını bile bir kaç kuruşa satıyorlar, geceleri ölümlerini gömüldükleri yerden çıkarıp üzerlerindeki kefen bezini çalıyor, sonra da cesetleri tarlalara atıp gidiyorlar”dı. Stevens, göçmenlerin geliştirdiği hayatta kalma stratejilerine ilişkin korkunç ayrıntılara yer verdiği raporunda çadır başına dağıtılan tayında eksilme olmaması için yetkililere rapor edilmeyen ve bu yüzden günlerce çadırlarda tutulup kokan cesetlerden bahsediyordu. Eğer Bab-ı Âli bir an önce durumu iyileştirecek tedbirler almazsa ticari açıdan son derece önemli iki liman şehri olan Trabzon ve Samsun’u kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktı.²³

21 PRO, FO 97/424, Napier’den Russell’a, Mayıs 17, 1864 ve Napier’den Russell’a, Haziran 1, 1864. Bkz. Ek II.

22 PRO, FO 97/424, Napier’den Russell’a, Haziran 1, 1864.

23 PRO, FO 97/424 Stevens’dan Russell’a, Mayıs 19, 1864.

İngiltere'den Çerkeslere Peksimet İanesi

Daha önceki zamanlarda yurtlarından sürülen ya da kaçmak zorunda bırakılan ve içlerinde Yahudilerin ve Polonyalıların da bulunduğu çeşitli etnik ve dinsel gruplara sığınma sağlamış olan atalarının izinden giden Sultan Abdülaziz, Ruslar'ın göçe zorladığı Çerkes Müslümanlara kucak açmıştı açmasına ama Osmanlı hükümeti Sultan'ın cömert vadinin gereklerini yerine getirecek finansal olanaklara sahip olmaktan uzaktı. Yukarıda da değinildiği üzere Bab-ı Âli, İngiliz büyükelçisi Bulwer aracılığıyla İngiliz hükümetinden göçmenlerin ulaşım, barınma ve iâşe masraflarını karşılamak üzere Osmanlı hükümetine borç para verilmesi talebinde bulunmuş ancak bu girişimleri sonuçsuz kalmıştı. Trabzon'da Çerkes göçmenler ölümlerinin kefenlerini satarak hayatta kalmaya çalışırken Bab-ı Âli de Karadeniz'in her iki kıyısındaki göçmenlerin karnını doyurmak ve nihai yerleşim alanlarına transferlerini gerçekleştirmek için kullanabileceği bir kaynak arayışı içindeydi. Sadrazam Âli Paşa 25 Mayıs 1864'de Bulwer ile biraraya gelerek yardım çağrısını tekrarladı. Bulwer, Âli Paşa'nın sözlerini alıntıyla "bütün çabalarına rağmen Bab-ı Âli hükümetinin Karadeniz'in karşı kıyısında birikmiş ve göç etmeyi bekleyen insan yığınlarını Osmanlı topraklarına güvenli şekilde taşımak için gerekli ulaşım araçlarını temin etmeyi başaramadığını" rapor etmekteydi. Sadrazam, İngiliz hükümetinin Bab-ı Âli'ye göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamak için borç vereceğini umut ediyordu. Ama eğer bu gerçekleşmezse İngilizler hiç değilse iki ya da üç İngiliz yolcu ya da ticaret gemisini geçici bir süre için Bab-ı Âli'nin emrine tahsis edemezler miydi? Böyle bir yardımın gelmemesi halinde Bab-ı Âli bulabildiği her türlü deniz aracına olabildiğince çok sayıda göçmeni doldurarak ve elbette yanlarında bulunan ve hayatta kalmaları için elzem olan hayvanları karşı kıyıda bırakmak zorunda kalarak transfer işini kendi olanaklarıyla gerçekleştirecekti. Böyle bir yolculuğun sonucunda göçmenler arasında ölüm oranının çok yüksek olacağını tahmin etmek güç olmasa gerekti.²⁴ Âli Paşa'nın İngiliz hükümetinin hümanistik duygularına seslenerek para ya da aynı yardım sağlama çabası katı İngiliz merkantilizminin soğuk duvarına çarparak geri döndü. İngiliz Hazinesi, Majesteleri hükümetinin Çerkeslerin transferine sponsor olamayacağını, İngiliz hükümetine ait gemilerin Karadeniz'e gönderilmesinin hiç bir meşruiyetinin bulunmadığını, ama Bab-ı Âli'nin İngiliz bandıralı ticari gemilerle ücreti karşılığında anlaşma yapmasına bir engel bulunmadığını bildirdi.²⁵ Hazine'ye göre İngiliz bandıralı ticari

24 PRO, FO 97/424 Bulwer'den Russell'a, Mayıs 25, 1864.

25 PRO, FO 97/424 Foreign Office [Dışişleri Bakanlığı]'ndan Treasury [Hazine]'ye, Haziran 3, 1864.

gemilerin bu iş için kullanılması “tamamıyla bir para sorunu(ydu) ve Türk hükümetinin parası İngiliz hükümetinin parasından daha az geçerli değil”di.²⁶ İngiliz Donanma Bakanlığı da konuyla ilgili görüş bildiren raporunda “Türklerin gemi kiralamak için paraları varsa bakanlığımız kendilerine her türlü tavsiyede bulunmaya hazırdır” demektedir.²⁷ Bu “tavsiye”lerle bezeli nazik geri çevrilişin ardından Bab-ı Âli İngiliz yardımından ümidi kesmiş görünmektedir. Çünkü Bulwer, 8 Haziran’da kaleme aldığı raporunda Osmanlı hükümetinin kendisiyle yeniden temasa geçtiğini ve acilen beş ya da altı büyük gemiye ihtiyacı olduğunu, bunların parasını ödeyeceğini ve gerek kiralama işleri gerekse taşıma bedelinin ödenmesi konularıyla ilgilenmek üzere İngiliz elçiliği bünyesinde bir komisyon kurulmasını talep ettiğini bildiriyordu.²⁸

İngiliz hükümeti Çerkes göçmenlere yardım için gemi tahsisine yanaşmamıştı ama Karadeniz’in her iki kıyısındaki İngiliz mercilerinden Londra’ya akan haberler çok yakında açlıktan kaynaklanan toplu Çerkes ölümlerinin gerçekleşeceğini kesin ve endişeli bir dille ifade etmekteydi. Âli Paşa’nın muhtemelen çok masraflı olacağı ve üstelik diplomatik komplikasyon yaratabileceği düşünülen talebini geri çeviren İngiliz hükümetinin humanistik duygularını Samsun’daki Sağlık Kurulunda görev yapan bir İngiliz sağlık müfettişinin açlık tehlikesine dikkat çeken raporu harekete geçirdi. Söz konusu raporunda sağlık müfettişi Samsun’da kendisini karşılayan “tüyler ürpertici manzarayı tarif edecek söz bulamadığını” belirttiikten sonra binlerce insanın açlıktan kıvrandığını, şehirde yeterli miktarda un olmuş olsaydı bile yeterli fırın bulunmadığı için açlık tehlikesinin yine önlenemeyeceğini, anlatıyor ve “belki bu insanlar için peksimet (İngilizce metinlerde biscuit-bisküvi) gönderilmesi sorunu bir nebze de olsa çözebilir”²⁹ diyordu. Bu peksimet önerisi, yüzyılın başından beri uygarlığın en üstün temsilcisi ve insanlığın hamisi rolüne soyunmuş olan İngiltere’nin Çerkes göçünün yarattığı insanlık trajedisine kayıtsız kalmadığını göstermek için aradığı “risksiz” yöntemi sağlamış görünmektedir. Bir başka deyişle, açlıktan ölmek üzere olan “bu masum ve talihsiz” insanlara peksimet gönderilmesi, Çerkes göçü sorununun etkin bir

26 PRO, FO 97/424 Treasury Chambers [Hazine]’den Foreign Office [Dışişleri Bakanlığı]’na, Haziran 4, 1864.

27 PRO, FO 97/424, Admiralty [Donanma Bakanlığı]’ndan Undersecretary of State for Foreign Affairs [Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığı]’na, Haziran 11, 1864.

28 PRO, FO 97/424, Bulwer’den Russell’a, Haziran 8, 1864.

29 PRO, FO 97/424 Letter by the Sanitary Inspector on Service to the Board of Health of the Ottoman Empire, Samsun, to Lord Kinnaid [Osmanlı İmparatorluğu’nun Samsun’daki Sağlık Kurulunda Görevli Sağlık Müfettişinin Mektubu], Mayıs 20, 1864. Bkz. Ek III.

parçası olmaktan gerek finansal gerekse de siyasi-diplomatik saiklerle kaçınan İngiliz hükümetinin dünyanın “süper gücü” olarak üstüne düşen insani yardım misyonunu ucuz ve meşru şekilde yerine getirebilmesinin bir aracı olarak gündeme gelmiştir. Çünkü Bab-ı Âli’nin gemi yardımı talebinin reddedilmesinin üstünden henüz bir kaç gün geçmişken İngiliz Dışişleri Bakanlığı’nın, pay-i tahttaki elçisi Bulwer’e beş bin Sterlin tutarındaki peksimetin Malta üzerinden İstanbul’a en kısa zamanda gönderilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılması talimatını verdiği görülmektedir. Gönderilen talimatta yanlış anlamaya mahal vermemek için İngiliz yardımının sadece peksimetleri kapsadığı ve Bab-ı Âli’nin peksimetlerin ulaşım bedelini kendi cebinden ödemesinin beklendiği de özellikle vurgulanmıştır.³⁰ Benzer şekilde İngiliz Hazine’sinin konuya ilişkin yazısında da Bulwer’e “Türk hükümetinin peksimetlerin yerine ulaştırılması için kullanılacak gemilerin parasını ödemeye yanaşıp yanaşmayacağını iyice araştırma” görevi verilmiştir.³¹ Görüldüğü üzere İngiliz hükümeti Çerkes meselesindeki dahlini sadece beş bin Sterlin tutarındaki peksimet ile sınırlı tutmakta kararlı görünmektedir. İşte Vak’anüvis Ahmet Lütfi Efendi’nin Tarih’inde “O esnada peyderpey memalik-i mahrusaya hicret etmekte olan Çerkes muhacirlerin ianeten Londra’dan üç yüz kıyye mikdarı peksimet itasına karar verildiği alem-i İslamiyetce memnuniyeti mucip oldu” (Aktepe, 1988: 123) sözleriyle anlattığı İngiliz yardımının arkaplanı budur. Peksimetlerin gönderilmesi kararının çıkmasından sonra İngilizlerin son derece hızlı ve etkin çalışarak Malta’dan İstanbul’a sevkiyata başladıkları anlaşılmaktadır. İngiliz hükümetine ton başına yirmi şiline mâl olan otuz ton civarındaki ilk parti peksimeti taşıyan *La Plata* adlı kuru yük gemisi 22 Haziran 1864’de akşam saat altıda Malta’dan İstanbul’a doğru yola çıkmıştır.³² Onu 23 Haziran’da her biri yirmibeş ton peksimet taşıyan diğer iki İngiliz bandıralı yük gemisi, *Milan* ve *Arcadia* takip etmiştir. *La Plata*’nın taşıdığı 210 çuval peksimet 28 Haziran 1864’e İstanbul’a varmıştır. Bulwer’in raporuna göre peksimetler Sepetçi Kasrı’nda bir depoya konulmuş ve Bab-ı Âli hiç vakit kaybetmeden peksimetlerin bir kısmını Trabzon’a doğru yola çıkan ve oradan alacağı Çerkes göçmenleri Köstence’ye transfer edecek olan gemiye

30 PRO, FO 97/424 Foreign Office [Dışişleri Bakanlığı]’ndan Bulwer’e, Haziran 15, 1864.

31 PRO, FO 97/424 Treasury Chambers [Hazine]’den Bulwer’e, Haziran 16, 1864.

32 PRO, FO 97/424 Smart (Vice Admiral)’ın Marlborough off Malta [Malta Yakınlarındaki Marlborough’da Görevli Amiral Smart]’dan the Secretary of the Admiralty [Donanma Bakanlığı Sekreterliği]’ne, Haziran 21, 1864 ve Admiralty [Donanma Bakanlığı]’ndan Under Secretary of State Foreign Affairs [Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığı]’na, Haziran 22, 1864.

yükletmiştir.³³ Beş bin Sterlin değerindeki peksimetlerin tümünün Malta'dan İstanbul'a sevkiyatının ağustos ayı başlarında tamamlanmış olduğu görülmektedir. Buna göre *La Plata* adlı gemi ile 210 çuval, *Arcadia* ile 500 çuval, *Milan* ile 500 çuval, *Baltic* ile 140 çuval, *Breuda* ile 450 çuval, *Rhore* ile 1700 çuval, *Egyptian* ile 560 çuval ve Belçika bandıralı *Gustavo Pastör* ile 900 çuval olmak üzere toplam 4,960 çuval peksimet Çerkeslere dağıtılmak üzere İstanbul'a ulaştırılmış³⁴, çuvallar için harcanan 620 Sterlin ile ulaşım bedeli olarak ödenen 664 Sterlin önce İngiliz hükümeti tarafından ödenip daha sonra Londra'daki Osmanlı elçiliği aracılığıyla Bab-ı Âli'den tahsil edilmiştir.³⁵

İngiliz peksimetlerinin Çerkeslere hangi ölçütlere göre ve ne şekilde dağıtıldığına dair, muhtemelen bu iş Osmanlı makamlarınca yapıldığından, İngiliz arşiv belgelerinde bir bilgiye rastlanmamaktadır. Aynı şekilde peksimetlerin Çerkeslerin yaşam kalitesini ne düzeyde iyileştirdiğini ve kaç Çerkesin hayatını kurtardığını bu belgelere dayanarak anlamak mümkün değildir. Tartışmasız olan tek şey ise Bab-ı Âli'nin Samsun ve Trabzon'da yığılmış bulunan Çerkes göçmenlerin karınlarını doyurabilecek finansal kaynağa ve örgütlenme düzeyine sahip olmadığıdır. Yukarıda da değinildiği gibi Osmanlı hükümeti sorunu Çerkes aileleri imparatorluğun dört bir yanındaki Müslüman Türk köylerine dağıtarak çözmeyi planlamış ancak aynı kaynak ve organizasyon yetersizliği yüzünden göçmenlerin Karadeniz sahillerinden transferi gecikmiş, binlerce göçmen kendileri için öngörülen nihai yerleşim bölgesine doğru yola çıkamadan açlık, soğuk ve salgın hastalıklardan hayatını kaybetmiştir. Bab-ı Âli ancak 1864 yılının yaz ve sonbahar aylarında yani kitlesel Çerkes göçünün başlamasından uzunca bir süre sonra göçmenleri Trabzon ve Samsun'dan alıp imparatorluğun çeşitli bölgelerine yerleştirmeyi başarmıştır. İstanbul'daki Sağlık Kurulu'nda görev yapan İngiliz doktor Dickson'ın İstanbul'daki elçilik görevini Bulwer'den teslim almış bulunan Stuart'a ekim ayı başlarında yazdığı bir rapora göre Erzurum, Batum ve Anadolu içlerindeki çeşitli şehirlere yerleştirilen göçmenler hariç tutulmak üzere, 20 Eylül 1864 tarihine gelindiğinde Trabzon ve Samsun'daki kamplarda aylardır yaşam mücadelesi vermekte olan 74 bin 206 Çerkes göçmen nihai yerleşim mevkilerine gitmek üzere Boğazlardan geçmiştir. Bu sayının

33 PRO, FO 97/424 Bulwer'den Russell'a, Haziran 28, 1864.

34 PRO, FO 97/424 Admiralty [Donanma Bakanlığı]'ndan the Under Secretary of State for Foreign Affairs [Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığı]'na, Ağustos 8, 1864.

35 PRO, FO 97/424 Admiralty [Donanma Bakanlığı]'ndan the Under Secretary of State for Foreign Affairs [Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığı]'na, Ağustos 13, 1864, PRO, FO 97/424 Foreign Office [Dışişleri Bakanlığı]'ndan Treasury [Hazine]'ye, Ağustos 18, 1864 ve PRO, FO 97/424 Stuart'dan Russell'a, Mayıs 1, 1865.

içerisinde İstanbul'da yerleştirilen 3 bin 494 köle, 449 öksüz –yetim ve 1568 asker de bulunmaktadır. Son durağı İstanbul olan bu 5 bin 511 kişinin 1, 393'u yolculuk sırasında ölmüştür. İstanbul'da kalanlar dışındakilerin gönderildikleri yerler ve kabileleri oluşturan göçmen sayılarına ilişkin Sağlık Kuruluna ulaşan veriler şöyledir: Pandırma (Bandırma): 13, 630 kişi; Mudania (Mudanya) : 10, 498 kişi; Gallipoli (Gelibolu): 4, 463 kişi; Gemlik: 2, 377 kişi; Rodosto (Rodos): 13, 188 kişi; Chanderli (Çandarlı); 2, 881 kişi; Salonica (Selanik): 2, 134 kişi; Silivria (Silivri): 1,600 kişi; Chai-aghzy (Çayağzı): 3, 981 kişi; Ismid (İzmit): 6, 034 kişi; Smyrna (İzmir): 4, 895 kişi; Dardanelles (Çanakkale): 1,300 kişi olmak üzere toplam 66, 981 kişi. Bunlara İstanbul'da kalan 5, 511 kişi ile yolda ölen 1,393 kişi ve bir de kayıtlardaki tutarsızlıklardan doğan 321 kişilik grup eklendiğinde 74 bin 206 göçmenin 1864 yılının yaz aylarında İstanbul'a ve Batı Anadolu'ya transfer edildiği anlaşılmaktadır. Aynı rapora göre bu transferler sırasında gerçekleşen ölümlerin toplam göçmen nüfusunun yüzde ikisini kapsadığı görülmektedir. Örneğin *Hüdaverdi* adlı Osmanlı bandıralı gemiyle Samsun'dan Selanik'e giden 600 kişilik göçmen kafilesinin 180'i gemide ölmüştür. İstanbul Handan Paşa'da Çerkeslerin öksüz-yetim ve köleleri için kurulmuş ve yaz boyunca faaliyet gösteren kamp kışın yaklaşmasıyla birlikte dağıtılmış ve kimsesiz çocuklar Kilithane'de bir binaya taşınırken kölelerin de bundan böyle kamplarda tutulmaksızın gemiden iner inmez doğrudan alıcılarına teslim edilmesi uygulamasına geçilmiştir.

İstanbul ve Batı Anadolu bölgesine yerleştirilen bu göçmenlerden başka Edirne, Silistre, Vidin, Niş, Sofya, Dobruca ve Priştina gibi çeşitli Rumeli vilayetlerine de yaklaşık 42 bin ailelik bir göçmen nüfusunun gönderildiği çeşitli kaynaklarca Osmanlı resmi belgelerine dayanılarak ileri sürülmektedir.³⁶

Sonuç Yerine

Çerkeslerin Osmanlı ülkesindeki nihai yerleşim bölgelerinde neler yaşadıkları, takip eden entegrasyon sürecinde bölgenin yerli halkı ile yeni gelen göçmenler arasında ortaya çıkan çatışma ya da dayanışma pratiklerinin neler olduğu, Osmanlı hükümetinin yerleştirme sonrası göçmenlere yönelik nasıl bir siyaset izlediği gibi konular ayrı bir tartışmanın konusu olup bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır.³⁷ Ancak, göç ve yerleştirme sürecinde yaşanan kargaşa-

36 (Pinson, 1972: 71-85), burada s. 85 (N. Mikhoff, Bulgarien und die Bulgaren im Urteil des Auslandes, II, Sofya, 1929 ve N. V. Mikhov, Naselenieto na Turtsiaa prez XVIII I XIX, v. I, Sofya, 1915'den aktararak.)

37 Çerkes göçünün gerek Osmanlı arşiv belgelerine gerekse de dönemin Osmanlı basınına nasıl yansdığı ayrıntılarıyla ele alınması gereken bir konudur ve İngiliz

nın uzun dönemli sonuçlarının olduğu ve entegrasyon aşaması üzerinde de olumsuz etkileri bulunduğu aşikârdır. Çerkes göçünü Osmanlı ve Rus kaynaklarına dayanarak incelemiş olan Pinson'ın da ifade ettiği gibi "bütün kanıtlar [Bab-ı Âli cephesinde göçe ilişkin olarak] geniş ölçekli bir planın ve hazırlığın olmadığını ve bütün göç sürecinin kötü yönetildiğini" (Pinson, 1972: 84) göstermektedir. Aynı dönemi İngiliz arşiv belgelerine dayanarak analiz eden bu çalışma da söz konusu iddiayı destekler yöndedir. 1860'da patlak veren Lübnan krizi, aynı yıl başlayan Bosna-Hersek isyanı ve 1864'de gerçekleşen Memleketeyn meseleleriyle yıpranmış olan ve halen Kırım Savaşı'nın izlerini silmeye çalışan Bab-ı Âli bir yandan da giderek büyüyen bütçe açıkları, borç yükü ve nakit ihtiyacı sorunlarıyla boğuşmaktan yorgun düşmüştü. Memur maaşlarını bile ödeyecek para bulamayan ve altyapısal iktidar bakımından son derece zayıf bir profil çizen Osmanlı devleti'nin yüzbinlerce Çerkesin bu kadar kısa sürede ve acil yardım ihtiyacı içinde Osmanlı ülkesine göçünü iyi yönetebilecek ne gücü ne de kapasitesi vardı. Bu türden bir göç dalgasının İngiltere gibi dönemin altyapısal iktidarı oldukça güçlü modern devletleri için bile yönetilmesi zor bir durum arz edeceği bellidir ve göç ve yerleştirme süreçlerinde ortaya çıkan aksaklıkların sadece Bab-ı Âli'ye özgü bir yetersizliğe bağlanması kanımca doğru değildir. Yine de modern bir devletin, Osmanlı devletinin yaptığı gibi aksine, gelecek göçmen sayısı, her bir göçmenin devlete ve ülke nüfusuna kısa ve uzun dönemli maliyeti, transfer ve iskân süreçlerinde kullanılacak araç ve personelin sayısı, göçmenlerin ilk durağı olacak liman şehirlerinin iâşe ve su kaynakları vs. gibi konulara ilişkin verileri değerlendirmeksizin göçmen kabul etme kararı almayacağı ortadadır. Zaten böyle bir modern devletin Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu karşı karşıya bıraktığı türden bir göç emri vakisiyle karşılaşmak durumunda kalmayacağını, kendisine yöneltilen dayatmalar karşısında daha güçlü direnme ve pazarlık mekanizmaları geliştirebileceğini ve bir başka devletin elçiliğinden göçün koordinasyon işlerini yürütmesini istemeyeceğini düşünmek de mümkündür. Daha açık bir deyişle Osmanlı devletinin Çerkes göçü dolayısıyla ifadesini bulan finansal, yönetsel ve hatta diplomatik yetersizlikleri aslında imparatorluğun 19. yüzyıl boyunca Batılı Büyük Devletlerin nüfuz

arşiv belgelerinin analizine dayanan bu çalışmanın ilgi alanı dışındadır. Yine de dönemin ünlü muhalefet grubu Genç Osmanlılar'ın yayın organı olan *Hürriyet* gazetesinde çıkan imzasız bir makalenin transkripsiyonunu Bab-ı Âli'nin göç sürecindeki yetersizliklerini ve iskân sonrası yaşanan sorunları muhtemelen biraz abartılı ama ayrıntılı ve inandırıcı şekilde tasvir etmesi nedeniyle ekte sunuyorum. Makalenin üslubundan yazarının Namık Kemal olması ihtimalinin yüksek olduğu söylenebilir. Orijinal metinden transkripsiyon tarafımdan yapılmıştır. Bkz. Ek 1.

mücadelesine konu olmasına yani “Şark Meselesi”nin nesnesi ve eylem alanı haline gelmesine neden olan yapısal problemlerinin de bir ifadesidir.

İngiliz İmparatorluğu’nun Çerkes göçüne başka koşullar altında ortaya çıkması mümkün görünmeyen ilgisi de bu bağlamda anlaşılmalıdır. Yakın Doğu’daki ticari ve siyasi çıkarlarının korunması ile Osmanlı İmparatorluğunun Rusya’nın yayılcı girişimlerine etkin şekilde karşı koyabilmesi arasında bir rezonans bulunduğu inanan İngiltere için, Osmanlı İmparatorluğu içinde ya da Osmanlı İmparatorluğu’na dair gerçekleşen herhangi bir olay mutlaka bölgedeki İngiliz ve Rus çıkar dengelerini ne yönde etkileyeceği ve Rusya karşısında Osmanlı’nın elini zayıflatıp zayıflatmayacağı perspektifinden değerlendirilmekteydi. Bu çerçevede Osmanlı ülkesine göç eden Çerkeslerin İngiliz-Rus çıkar mücadelesinde ne türden bir rol oynayabileceğinin İngiliz diplomatik çevrelerinde tartışılmasında ve Çerkeslerin iskânında izlenecek yönteme dair öneriler geliştirilmesinde bir gariplik yoktur. İstanbul’daki İngiliz elçisi Bulwer, Çerkeslerin imparatorluğun dört bir yanındaki Müslüman köylerine dağıtılmasının yaratacağı sakıncalara işaret ederken devletinin geleneksel Palmerstoncu politikasının rehberliğinde konuşmaktadır. Rusya’nın Osmanlı ülkesine yönelik saldırgan girişimlerinin bölgedeki İngiliz çıkarlarını olumsuz etkileyeceği önkabulüne dayanan Bulwer, Çerkeslerin “savaşçı ruhlarını öldürecek olan” bu dağıtma esaslı iskân politikasının son derece zararlı olduğunu savunmakta, hem Osmanlı devleti hem de onun Avrupalı müttefikleri için yapılması gerekenin Çerkesleri bir tür askeri koloni halinde yerleştirmek olduğunu ileri sürmektedir. “Coğrafi ve kültürel açılardan kendi anayurtlarıyla benzerlikler taşıyan ve Karadeniz sahillerinden başlayıp Erzurum’a doğru uzanan bölgede yerleştirilmeleri halinde Çerkesler hem geçmişin yaralarını sarabilecek hem de kendilerine [Ruslar tarafından] yapılan kötülükleri unutmayıp hafızalarını taze tutabileceklerdir. Üstelik en çok gereksinilen yerde yani muhtemel bir Rus ilerleyişi karşısında savaşmaya hazır dinç bir kuvvet oluşturacaklardır.”³⁸ Benzer şekilde İngiltere’nin Kerç konsolosu Chisserton da geniş bir Çerkes nüfusunun Bab-ı Âli tarafından Varna’ya gönderilmesini eleştiren raporunda “göçmenlerin imparatorluğun uzak mevkilerine dağıtılmasının Rus hükümetini son derece memnun ettiğini, Osmanlı devletinin Çerkesleri dağıtmanın ve Rus sınır bölgesi yerine Balkanlara yerleştirmenin kendi çıkarlarına ters düştüğünü anlayamadığını” ileri sürmektedir. Chisserton’a göre Çerkesler Karadeniz sahilinden başlayıp Doğu Anadolu’ya doğru uzanan bölgeye yerleştirilmeleri halinde Rusya’ya karşı son derece etkin ve sağlam bir savunma şeridi oluşturacaklardı ve Rusya

38 PRO, FO 97/424 Bulwer’dan Russell’a, Mayıs 3, 1864.

kendisinden nefret eden bu Çerkes gücünü kolay kolay bertaraf edip Osmanlı ülkesine giremeyecekti.³⁹ Görüldüğü gibi İngiliz diplomatları giderek daha güçlü bir olasılık haline gelen Rusya'nın Doğu Anadolu üzerinden Doğu Akdeniz'e inme girişimini 93 Harbi'nden yıllar önce öngörmekte ve bölgede kurulacak bir Çerkes kolonisinin bu girişimin başarısızlığa uğratılması için bulunmaz bir fırsat olduğunu düşünmektedirler.⁴⁰ Bununla birlikte İngilizlerin bu yöndeki düşüncelerinin Osmanlı hükümetinin iskân planları üzerinde pek de etkili olmadığı görülmektedir. Berje'ye göre Çerkesler Karadeniz kıyılarına vardığında Osmanlılar henüz göçmenleri imparatorluğun yerel nüfusu içine dağıtmak mı yoksa Rusya sınırında özel askeri kolonilere dönüştürmek mi gerektiği konusunda karar vermemişlerdi. Bunların ikisi de aynı derecede mümkündü. Çünkü göçün çok büyük boyutlara ulaşmasından önce Bab-ı Âli tarafından iskân konusunda neredeyse hiç bir plan yapılmamış ya da yapılamamıştı.⁴¹

Büyük Çerkes göçüne ilişkin İngiliz arşiv belgelerinin genel bir incelemesi bu belgelere "Şark Meselesi" bağlamında İngiliz ve Rus imparatorluklarının antagonist çıkarları gereği doğal sayılması gereken Rus karşıtı ve Çerkes sempatzanı bir ruhun egemen olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak dönemin reel politik gereklerinin bir sonucu olarak ifadesini bulan bu söylemi aşındırıcı nitelikteki daha derinden işleyen bir başka söylemin varlığını da gözden kaçırmamak gerekmektedir. İngiliz diplomatları her ne kadar Çerkes göçünün Osmanlı ülkesi üzerinde yarattığı kaotik ortamdan, göçün kısa ve uzun vadeli maliyetinden, Rusların Kafkasya'da kurduğu egemenliğin "Şark Meselesi"ne muhtemel etkilerinden endişelenmekte ve yüzbinlerce insanın göç nedeniyle yaşadığı travmayı insani nedenlerle eleştirmekte iseler de, incelenen belgelerde sorunun aslında "güçlü bir devletin ve uygar bir ulusun fetih ve kolonizasyon süreçleri sırasında karşı karşıya geldiği yarı barbar, vahşi, pastoral ya da tarımsal kabilelerin haklarını mecburen gaspetmek durumunda kalması" olarak görüldüğünü düşündürtecek ifadelerle de rastlanmaktadır. İngiltere'nin Moskova elçisi Napier'in Lord John Russell'a yazdığı bir raporda kristalize

39 PRO, FO 97/424 Chisserton'dan Russell'a, Mayıs 10, 1864.

40 Bilindiği gibi İngilizler 93 Harbi ile belirginleşen Rusya'nın Doğu Anadolu üzerindeki nüfuz faaliyetlerini frenlemek için Berlin Antlaşması'na bölgede yaşayan Ermenilerin koşullarının iyileştirilmesi yönünde bir madde koydurtacak ve böylece bir zamanlar kurulmasını arzu ettikleri Çerkes kolonisinin üstleneceğini düşündükleri işlevi Ermeniler'in hamiliği rolüne talip olarak Ermeniler'e havale etmeye çalışacaklardır.

41 (Pinson, 1972: 71-85), burada s. 84 (A. P. Berje, Viselenie Gortsev s Kavkaza, Russkaya Starina, PC, Subat 1882, s. 360-361'den aktararak).

olan bu söyleme göre “İngiliz imparatorlununun kendi tarihi ve eylemleri İngilizleri Çerkes meselesinde Ruslar’a nutuk çekmekten alıkoyacak niteliktedir. Kuzey Amerika yerlilerinin avlanma sahalarının ya da Maorilerin ekili tarım alanlarının İngiliz kolonicileri tarafından ele geçirilmesi, Hindistan sömürgesinde kargaşa yarattıkları için güvenlik gerekçesiyle pek çok Hint kabilesinin yerlerinden sürülmesi Ruslar’ın Çerkezistan’da yaptıklarından çok da farklı değildir.”⁴² Kısacası Napier Çerkeslerle savaşının İngiltere ya da Fransa olması halinde de durumun pek fazla değişmeyeceğine inanmaktadır. Yani meseleye Rus-Çerkes çatışması olarak değil uygar bir devletin barbar ve kontrolsüz bir kabile karşısındaki zorunlulukları temelinde yaklaşmak gerekmektedir ve tarih boyunca uygar olanın barbar olanla başa çıkmak için izleyeceği yol konusunda fazla seçeneği olmamıştır.⁴³ Gerçekten de dünyaya uygarlığı yayma misyonuyla hareket eden İngiliz emperyalizminin benzer koşullar altında Ruslardan farklı davranacağını düşünmek için bir neden yoktur ve zaten İngiliz belgelerinde Ruslar esas olarak Çerkezistanı işgal edip Çerkesleri sürgüne zorladıkları için değil göç sürecini iyi yönetemedikleri ve “Hıristiyan bir devletten bekleneceği şekilde göç edenlere gerekli insani yardımı ve şefkati göstermedikleri” için eleştirilmektedirler. Çerkes meselesi, aralarındaki tüm çıkar çatışmalarına rağmen “Batılı, uygar ve Hıristiyan” iki imparatorluğun “Müslüman ve barbar” bir öteki karşısında kendilerini ortaklaştıran temel değerleri “yeniden keşfetmelerine” aracılık etmekte ve Batı dünyası tarafından yüzyıllar boyu ikinci kategoride değerlendirilen Osmanlı İmparatorluğu’nun “Şark Meselesi” sürecinde sıklıkla karşılaşacağı üzere Osmanlı’nın en büyük Batılı düşmanı Rusya ile en büyük Batılı müttefiki İngiltere pek çok konuda olduğu gibi Çerkes meselesinde de birbirlerine gizleme gereği duyulmayan bir empati ile yaklaşmaktadırlar.⁴⁴ Bilindiği gibi bu empati 1860’larda Çerkesleri yurtlarından süren Rusya ile onlara peksimet yollayan İngiltere’nin Çerkeslerin yeni ev sahibi Osmanlıların yurduna ilişkin projelerinin yüzyılın devamında giderek çatışmacı değil uzlaşmacı zeminlere doğru kaymasında da ifadesini bulacaktır.

42 PRO, FO 97/424 Napier’den Russell’a, Mayıs 19, 1864.

43 PRO, FO 97/424 Napier’den Russell’a, Haziran 6, 1864.

44 Bkz. Ek IV.

EK 1: "ÇERKES MUHACİRLERİ", İMZASIZ, *HÜRRİYET*, 2 RECEB 1285, 19 EKİM 1868, No: 17.

Trabzon ve Samsun ve Amasya ve Sivas havalisinde Çerkes muhacirleri fırka fırka toplanıp isyana yüz tuttıkları ve katl ve gaspa cüret ettikleri ve Bab-ı Âli'nin buna karşı şimdiye kadar ittihaz ettiği tedbir, mahalli valilere hakimane suretle def-i gaileye himmet olunması vesayasından ibaret olduğundan zikir olunan firkalar müdahale yokluğundan bir kat daha cüretlenip altı yedi bin kadar müsellağ Çerkes üç koldan ahali-i mukaddemanın köylerini basarak mallarını yağma ve arazilerini pâmâl ve ziraatlerini harab ettikleri ve bunların def-i mazarratlarına yüz otuş kuruş maaşlı çürük çarık beş on zabtiye kifayet etmeyeceğinden bu hareketler mahalli hükümetlerin gözleri önünde vukua geldiği halde müsamahadan başka bir şey yapamadığı ve binâberin ahali bu belaya takat getirmeyerek binlerce haneler Rusya hududundan içeri girip terk-i vatan etmekte oldukları bu defa Trabzon ve Sivas ve Samsun caniblerinde bulunan muhabirlerimiz tarafından vârid olan iş'ârâtan anlaşılmıştır.

Bab-ı Âli'nin tuttuğu tarik icabınca şifa deyu ittihaz olunan bir tedbir neticede zehr-i katl tesiri vermek adet olduğundan şu muhacirler hakkında Devlet-i Âliyyenin ihtiyar ettiği bunca fütüvvetler ve fedakarlıklar akıbet işte bu hali müstelzim oldu. Maslahatın zahirine bakılırsa Devlet-i Âliyyeye nevale, sefine ve harcırah ve yevmiye ve hane ve tarla ve tohum ve edavat-ı ziraiye için şu darlık zamanda iki yüz bin keseden müteceviz akçe ile memleketi yağma ve ahalisini Moskof toprağına mecbur-i iltica edecek ve belki ileride bir çok masraflar dökerek def-i mazarratlarına ihtiyaç hasıl olacak bir kaç yüz bin haydudu yine o ahalinin maliyla satın aldı zannolunur. Hakikati düşünülürse vatan ve emlakını din ve hamiyet uğruna feda ve merkuz-u hilafet-i İslamiyye olmak itikadiyle zir-i cinnah saltanat-ı seniyyeye iltica etmiş bunca muhacirin-i İslam, Bab-ı Âli'nin sekamet tedbiri ile şöyle bir vasia mülke birleştirilemeyip aklıktan ve sefaletten ve anasız babasız kalan öksüzler cariye gibi satılarak, kalanlar dahi hüsn-ü iskân olunamamağla bu hakaretlere dayanamayıp nihayet silaha müracaat ettiler demek olur. Çünkü bu muhacirler apansız gelmedi. Daha memleketlerinden harekete başlamazdan evvel gerek kendilerinin gönderdikleri vekiller—ki aylarca Bab-ı Âli odalarında süründüler, onlar vasıtasıyla—ve gerek Rusya devletinin sefareti tarafından resmen tebliğ olunan takrirler ile kaç kabile ve ne kadar nüfus ne zamanlarda hareket edecekler hepsi Bab-ı Âli'ye bildirilmiş idi. Bab-ı Âli evvel emirde Anadolu ve Rumeli taraflarında bazı valilere talimat gönderip muhacirlerin yevmiyeleri ve harcırahları ve nevaleleri ve emr-i iskân ve işeleri hakkında nasıl muamele edileceğini bildirdi ve hatta geçici olarak iskân memurları bile tayin olundu. Lakin talimat ömründe İstanbul haricini görmemiş bir takım hüsn-ü selika ashabının kaleminden çıkma olduğundan havi olduğu evamir muktezeyat-ı mahalliyeye asla tevafuk etmedi.

Bir çoğu bittabi icrasız kaldı. Ve mümkün-ü icra olanlar dahi mahalli memurların ya irtikâb veyahud ehliyetsizlikleri cihetiyle bin türlü nekais ve sui-istimalat içinde fiile getirildi. Hatta nakil ve iskâna memur olan mahallerde vali ve mutasarrıf ve meclis azasından tayin olunan memurlar bu hizmeti bir daha tövbe yoksulluğa diyecek surette istiamel ettiler. Biçare ahali çiftlerini çubuklarını tarlalarda bırakıp öküz ve araba ve beygirlerle beş gün on gün muhacir naklinde bulundular. Saat başına mesarif-i nakliyenin itası muktezay-ı talimattan iken köylülere makbuz senedi ve muhtarlardan alınan elmuhabirler üzerine sandıkça muamelat-ı kalemiye yürütülüp teknil masraf hazine den çıktı. Fakat ahalinin eline en küçük bir para geçmedi. Mahsus olan talimat yevmiyeden dirhemce verilen noksanlar ve vefayatin hesabı muntazam tutulmadığı cihetle kalan mahlulattan terâküm edenler bunlara memur olan zevata bâis-i servet oldu. Hatta ölen muhacirlerin kefenlerine ve mezarlıklarına kullanılacak olan tahtalardan dahi akıl almaz akçeler çalındı. Bu hareketler kefen soymaktan daha aşağı olduğundan bunları yapanlara layık bir isim bulunamaz. Bu işlere memur olanlar şu menfaatlerden başka şey düşünmediklerinden hastaları ve hatunları yollara tek ve تنها bırakıp savuşmak ve hastalar dağlar başında yalnızca inleyerek can vermek gibi şeyler de kesret üzere vukua geldi. Bunlardan Samsun cihetini numune alarak beyan edelim. Görenlerin malumudur ki Samsun sahil-i şarkıyesi kumluk olup teftiş memuriyetinin tedbirleriyle hükümet konağı ve karantina orada ve şehre bir çeyrek ve yarım saat uzak hâli mahallerde yapılmıştır. Muhacirler gelmeğe başlayınca sefinelerde çektikleri açlık ve susuzluk ve hastalık cihetleriyle denizde telef olanlarından maadası bu sahile geldiklerinde koyun sürüsü gibi işbu kumluğa çıkarıldılar ve orada vefat edenler hemen bir arşın kadar kum eşilerek defin edilmekle hasıl olan tufandan nice insanlar telef oldu. Muhacirlerin kimisi baba ve anasını ve kimi zevc ve zevcesini ve evladını kaybederek canları acısıyla mecnunlar gibi ne yapacaklarını bilmezlerken hükümet konağı nezdinde başka bir türlü temaşa olurdu. Yani orada bir esir pazarı kurulup öksüz ve kimsesiz kalmış kız ve oğlanlar ve kocasız kalmış avratlar kâh hısımlar ve akrabası ve kâh başkaları tarafından müzayedeye verilip ve cariyeler iki yüz kuruştan üç bin kuruşa kadar satılırdı. Bu hal İstanbul'da duyuldu. Hükümet dairelerine cariyeler köleler iştirâsına mahsus memurları esircilere refik olarak Samsun'a yığıldı. Üseranın kıymeti hayli tezyid etti. Muhacirlerden yalnız Çarşamba kazasına kırk bin kadar nüfus kondurulup ahaliy-i kadime ise yirmibeş bin nüfustan ibaret olduğundan bu kadar muhacirin orada icray-ı iskânı gayr-i kabil olduğu halde gariptir ki muhacirin tamamen yerleştirilmiş ve bunlar ziraat ve ticarete başlayıp memleketçe menfaatleri görülmüş olduğundan mümkün olursa bir miktar daha muhacir gönderilmesini isteyen kaza meclisinden kaleme aldırılan mazbata evvel vakit

teftiş memuriyetiyle Samsun'da bulunan Rıza Efendi tarafından Bab-ı Âli'ye takdim olundu. Ve bu hizmetlerde sebkât eden imkâna mukabil mutasarrıf bulunan Ata Bey'in rütbesi terfi edildi. Halbuki muhacirler gönderildikleri mahallerde ne hane, ne yiyecek hiç bir şey bulamayıp kırlara dağılmış olduklarından oralarda dahi telef olmağa ve o cihetle hıfz-ı hayat için çaresiz hırsızlığa başladılar. Yalnız bir sene zarfında Çarsamba kazası ahalisinin yimibeş bin kadar öküzü ve inek ve beygirleri zayi oldu. Harmanları yağma etmek, hanelere girip eşya çalmak ve kış gününde yakacak odun bulamadıkça meyve fidanlarını kesmek gibi zayıat ise hesaptan hariçtir. Hasılı muhacirler Rusya'nın teklif ettiği itaati kabule tenezzül etmeyip Devlet-i Âliyye toprağında ve din karındaşlarının memleketlerinde bulacaklarını tasavvur ettikleri huzur ve asayişe bedel şu muamelatı görünce neye uğradıklarını bilemeyerek artık can cana baş başa tahlis-i nefsin çaresini bulmağa teşebbüs ettiler. Ve her nereye sevk olunmak istenirse yüz, iki yüz, üç yüz hane birden takımca iskân olunmak ve bu veçhile toplu bulunup zulmün elinden yakalarını kurtarmak tasavvurunda bulundular. Memalikde ise o miktar nüfus-u müctemanın iskânına kabil arazi bulmak müşkül olduğundan hükümet-i mahalliyeden bu surete bittabi muvafakat gösterilmek istenilmedi ise de muhacirler oralara bakmadılar, kendiliklerinden bazı dağ ve ormanlar içinde yerler buldular oturdular. Ve bu mahaller ziraate gayr-ı kabil olduğundan hayatta kalmanın çaresini haydutluktan başka şeyde bulamadılar. Ve mahalli hükümetleri çetesiz idare ile memur olduklarından bazı mahallerde bu veçhile müctena-ı iskâna muvafakat ettiler. Sonraki mahzuru düşünmediler. Bu suretle yerleştikten sonra yevmiye ve öküz ve tohum ve tarla ve edavat itasına başlandı, bunda dahi nice fenalıklar zuhura geldi. Mesela her kabiledede bir temata yani bey tayin edip yevmiyeler vesaire onun senedi üzerine ita olundu. Bey ise mehuzâtını muhacire vereceği yerde faizle ahali-i kadimeye ikraz etti. Muhacirin kızlarını akrabasıyla ortak olup satarak o yüzden dahi ticaret etti. Bunlardan sirkat ve belki katl-i nefis edenlere dahi hükümetlerin aczi cihetiyle mücâzât olunamadı. Binaanaleyh ahaliy-i kadime can ve malca bunların tasallutundan emin olamayıp takım takım Rusya'ya muhâcerete başladılar. Ahaliy-i İslâmın din ve millet ve vatan ve devletine muhabbeti ve Rusya'dan nefreti onun bir muhâcemesine karşı cümlesini feday-ı can meydanına çıkaracak derecede iken üzerlerine ölümünden beter bir takım belalar musallat olmuş ki mecburen vatanlarını bırakıp Rusya gibi bir düşmanın toprağına iltica ediyorlar. Bu esnada bir de İstanbul'da muhacir komisyonu yapılmış ve her tarafa iskân memurları gönderilmiştir. Ama güya Bab-ı Âli'de dahi bir esir pazarı açılmış ve vükela haremlerine lazım olan cariyeleri ehven baha ile veyahud hediye suretiyle almak için mübaşirler irsal olunmuş, bunlardan birisi Sivas ve Samsun cihetlerine memur olan yaver efendidir ki memur olduğu mahaller muhacirinin iskânî yerine takım takım

İstanbul'a cariyeler gönderdi ve muhacirlerden fiil-i katl ile müttehim olan Osman namında bir habisi tercüman olarak maiyetinde taşıyıp alet-i temettu etti. Rumeli tarafına dahi bu memuriyetle Mirliwa Nusret Paşa gönderildi. Bu zat muhacirin nakil ve iskânı için yedindeki ruhsatname mucibince mahalle sandıklarından yirmi bir bin kese akçe kabzetti. Ve çünkü kendisi asker zabiti olduğundan ve Çerkeslerin Tuna boyunda Rusya'ya sed olabilecek bir halde iskân olunması arzu edildiğinden paşa yalnız bu arzuya ittibâ ederek ve muhacirinin taayyüş cihetini bütün bütün unutarak her birini yemez içmez bir istihkâm taşı itibariyle kendi zannınca bir kale yapılmak lazım gelen mevkilere birer Çerkes köyü inşasına kalkıştı. Bu biçareler biz burada ne yeriz ve nerede ekin ekeriz gibi feryada başladılar. Bu hallere tafsili lazım olmayan bir çok şeyler daha manzum oldu. Nihayet Midhat Paşa kendisini oradan def etti. Aldığı paranın senedatı muvahiren maliye hazinesine gelip mahsub-u icra olunmak istenilince çünkü hazinenin muktezay-ı nizamı üzere akçenin sarf olduğu mahallere dair bir defter-i mesarif ile mahallerinden ahz olunacak senedat-ı makbuzanın birleştirilmesi lazım geleceğinden ve bu suretle kabz ve sarf olunmak yedindeki talimatta dahi münderiç bulunduğu kendinden böyle bir defter ile senedat istenildi. Nusret Paşa cevabında Tuna valisi Midhat Paşa kendisini tard ettiği vakit o evrakını cebren zaptettiğini ve bundan dolayı müşarileyhe muhakeme olmasını talep etti. Halbuki kendinin hin-i memuriyetinde maiyetinde bulunan memurlar Nusret Paşa öyle bir defter ve sened tutmağa tenezzül eder zevattan olmadığından İstanbul'a hin-i azimetinde evrak arasında öyle şey bulunmadığını beyan ettiler. Onun üzerine maslahat-ı maliyeden Bab-ı Âli'ye ve Bab-ı Âli'den Tuna vilayetine yazılıp ve cevaplar gelip ona müteferri bir torba dolusu evrak Meclis-i Vala kalemlerinde kaldı ve bunların arasında Nusret Paşa'nın Rusçuk'ta ve Varna'da yaptırdığı kâgir bina ve akarın ve aldığı çiftliklerin miktarıyla kimseye bir para verilmemiş olduğunun tahakkuk eylediği Tuna vilayetinden yazıldı. Bunların üzerine yalnız Nusret Paşa'nın bazı zevata olan mensubiyeti maslahatı daha ileri götürmeye müsait olmayıp yirmi bin bu kadar kese hazinenin malı açıkta durmaktadır. **Vakkas aleyh-el baki.** Şimdi Bab-ı Âli buna ne yapsın? İşte elinden geleni yapmış, muhacirlere tahsisat vermiş, mahallerine memurlar göndermiş, eğer onlar suiistimal etmişler ise Bab-ı Âli'nin bundan kabahati nedir deyu bir sual varid olursa onun cevabında denir ki Bab-ı Âli memur intihab ederken taraf ve mensubiyet ve hatır arayacağına insan arasın ve böyle bir vazda bulunan memuru mensubiyeti hatırı için cezay-ı kanuniyeden muhafaza etmesin, işte o zaman bu fenalıkların hiç biri olmaz ve şimdi devletin başına bela olan muhacirler galesi çıkmaz idi. Söz mahûd kocakarının Harun El Reşid'e söylediği sözdür. Ta Sivas köylerinin birinde bir acuzenin ineğini bir muhacir sirkat etse o kabahat tamamıyla Bab-ı Âli'nin üzerine mesuliyet olarak yazılır.

EK II: PRO, FO 97/424 Napier'den Russell'a, St. Petersburg, 1 Haziran 1864.

Prince Gortchakoff has shown me a letter from the Russian Charge d'affaires at Constantinople in which that diplomatist alludes to a conversation with the French Ambassador concerning the emigration of the Circassian tribes. M. de Moustier spoke with warmth and severity of the conduct of the Russian authorities in imposing on Turkey the charge of receiving these people and expressed the opinion that Russia ought to offer the Porte a subsidy or pecuniary compensation in connection with this incident. In replying to these remarks the Russian Charge d'affaires asserted that the emigration of the Circassians was spontaneous, that the Porte had been willing to receive them and that Russia was under no obligation to contribute to the expenses incurred in this transaction. Prince Gortchakoff repudiated all responsibility on the part of the expense undertaken by Turkey and contended that the acquisition of these people by Turkey was advantageous to the military resources of the Porte. I cannot help thinking that the Turkish Government have acted with great through generous precipitations in countenancing and accepting the emigration of the Circassian people. They have incurred the undesirable obligation of supporting and settling at least 150,000 mountaineers little acquainted with any kind of productive industry either agricultural or pastoral. If they be settled on the Dobrudsha (plain) repugnant to their habit and constitution they will die of fever, if they be carried into Bulgaria, they may possibly [?] the Christian inhabitants by their fanaticism or predatory proceedings. If established in Asia Minor, they will give the Porte a few thousand irregular horse at pinch, but there never has been any scarcity of Bashi Bazouks and they do not seem to be of much use in regular warfare against foreign powers which the Porte has chiefly to dread. The disadvantages to the Porte seem to be certain, the benefits at best contingent and distant. On the other hand the Russians are obviously gainers by the measure, they have got rid of an obstinate enemy in a formidable position by expelling the Circassians from the mountains.

EK III: PRO, FO 97/424 Osmanlı İmparatorluğu'nun Samsun'daki Sağlık Kurulu'nda Görevli Sağlık Müfettişinden Lord Kinnair'e, Samsun, 20 Mayıs 1864.

I arrived at Samsun six days ago. No words are adequate to describe the situation in which I found the town and the unfortunate immigrants. Besides the between eight and ten thousand Circassians heaped up in the Khans, the ruinous buildings and stables of the city thirty thousand encumber the square, obstruct the streets, invade inclosed grounds, penetrate everywhere, remain stationed

there during the whole day, and retire only late after sunset. Everywhere you meet with the sick, the dying and the dead; on the threshold of gates, in front of shops, in the middle of streets, in the squares, at the foot of trees. The native population is in the utmost consternation, terror reigns over everyone's mind, every dwelling, every corner of the streets, every spot occupied by the immigrants has become a hot bed of infection. A warehouse on the sea side, a few steps distant from the quarantine office, hardly affording space enough for thirty persons, enclosed till the day before yesterday, 207 individuals, all sick or dying. I undertook to empty this pestilential focus, the porters refused to venture to advance in the interior of this horrible hole, out of which assisted by my worthy Ali Effendi I drew several corpses in a state of putrefaction. This fact may convey a faint idea of the deplorable state of the immigrants whom they have allowed to take up their abode in the town. Nothing of what I saw at Trebizond admits of comparison with the frightful spectacle which the town of Samsoon exhibits. [...] If we had there an adequate supply of flour, the number of ovens would be insufficient. We need biscuits. There are individuals who die from starvation.

EK IV: PRO, FO 97/424 Napier'den Russell'a, St. Petersburg, 6 Haziran 1864.

If we look at the general course of policy which has terminated in this result, I do not, however, believe that the conduct of Russia has been essentially different from that which would have been pursued under similar circumstances by France or Great Britain. In accomplishing their views, the Russians may have been guilty of severity and injustice. The Russian administration may not in past times have manifested the humanity and conscientiousness which belong to the highest condition of civilization. The practices of the Circassians towards the Russian wounded and prisoners have often been an atrocious character and we know that provocation begets retaliation. I do not believe, however, that there has been any deliberate desire on the Russian side to behave with cruelty or intolerance to its Mussulman enemies or subjects. A portion of the evils which have been endured by the Circassians may fairly be set down to their own stubborn patriotism and ferocity, to circumstances, and to the imperfection of the Russian system of government.

Kaynakça

Yayınlanmış Kaynaklar:

- AHMED CEVDET PAŞA (1986), *Tezahir Cilt I* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları) (Yayına Hazırlayan: C. Baysun).
- ANDERSON, O. (1964), "Great Britain and the Beginnings of the Ottoman Public Debt, 1854-55," *The Historical Journal*, 7/1: 47-63.
- ANONYMOUS (1850) What is to be Done with Turkey?, or Turkey, Its Present and Future (London: Henry Colburn)
- BRIGGS, A. (1955), *Victorian People Reassessment of Persons and Themes 1851-1867* (Londra: Penguin Boks).
- BROCK, P. (1950), "The Fall of Circassia: A Study in Private Diplomacy," *The English Historical Review*, 71/280: 401-427.
- CLAY, C. (2000), *Gold For the Sultan. Western Bankers and Ottoman Finances 1856-1881* (New York: I. B. Tauris).
- GAMMER, M. (2005), *Muslim Resistance to the Tsar: Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan* (Abingdon: Frank Cass).
- GLEASON, J. H. (1950), *The Genesis of Russophobia in Great Britain: A Study of the Interaction of Policy and Opinion* (Cambridge: Harvard University Press).
- İMZASIZ (1844), "Biographic Sketch of Mr. Urquhart from the Conversations-Lexicon," *The Portfolio*, 2/16: 75-98.
- KAYA, A. (2004), "Political Participation Strategies of the Circassian Diaspora in Turkey," *Mediterranean Politics*, 9/2: 221-239.
- KOHN, H. (1955) *The Mind of Modern Russia: Historical and Political Thought of Russia's Great Age* (New Brunswick: Rutgers University Press).
- MANN, M. (1984), "The Autonomous Power of the State, Its Origins, Mechanisms and Results," *Archives Européennes de Sociologie*, 25: 185-213.
- NEWSOME, D. (1997), *The Victorian World Picture: Perceptions and Introspections in an Age of Change* (London: John Murray).
- PINSON, M. (1972), "Ottoman Colonisation of the Circassians in Rumili After the Crimean War," *Etudes Balkaniques*, 3: 71-85.
- RACCAGNI, M. (1980), "The French Interests in the Ottoman Empire," *International Journal of Middle East Studies*, 2: 339-376.
- RAUTSI, I. (1993), *The Eastern Question Revisited. Case Studies in Ottoman Balance of Power* (Helsinki:Helsinki University Printing House)
- ROBINSON, G. (1920), *David Urquhart. Some Chapters in the Life of a Victorian Knight-Errant of Justice and Liberty* (Oxford: Basil Blackwell).
- SHAMI, S. (1998), "Circassian Encounters: The Self as Other and the Production of the Homeland in the North Caucasus," *Development and Change*, 29: 617-646.
- TAYLOR, A. J. P. (1969), *The Trouble Makers. Dissent Over Foreign Policy 1792-1939* (London: Panther).
- THONTON, A.P. (1965), *Doctrines of Imperialism* (London: John Wiley & Sons).
- VAKANÜVİS AHMET LÜTFİ EFENDİ (1988), *Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi* (Cilt X, Der. Münir Aktepe) (Ankara: TTK Yayınları).

Yayınlanmamış Kaynaklar:

KÖREMEZLİ, İ. (2004), *The Place of the Ottoman Empire in the Russo-Circassian War (1830-1864)*,
Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Ankara: Bilkent Üniversitesi).

İNGİLİZ DEVLET ARŞİVLERİ (PUBLIC RECORD OFFICE) DOSYALARI:

FO 97/424

FO 881/2703

FO 881/956

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVLERİ (BOA) DOSYASI:

HR. MKT 77/78, 28 Şevval 1270/26 Mayıs 1854.